

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2022, 9: 158-189

Bir Ansiklopedist Âlim Olarak İbn Kuteybe ve Rivayetleri Ele Alışı

Ibn Kütayba as an Encyclopedist Scholar and His Handling of Narrations

ابن قتيبة عالم موسوعي وطريقة تعامله مع الروايات

Hasan Küçükosman

Dr. Diyanet İşleri Başkanlığı, Yalova/Türkiye
Ph.D. Presidency of Religious Affairs, Yalova/Türkiye
kucukosmanhasan@gmail.com
ORCID: orcid.org/0000-0002-2384-5650

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 14.06.2022

Kabul Tarihi | Accepted Date: 10.11.2022

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2022

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7496368>

Atıf/Citation / اقتباس : Küçükosman, Hasan. "Bir Ansiklopedist Âlim Olarak İbn Kuteybe ve Rivayetleri Ele Alışı". *HADITH* 9 (Aralık 2022), 158-189. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7496368>.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Hasan Küçükosman)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية /

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: hadith.researches@gmail.com

Bir Ansiklopedist Âlim Olarak İbn Kuteybe ve Rivayetleri Ele Alışı

Dr. Hasan Küçükosman

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis
Sünnet
İlim
Te'vil
İbn Kuteybe

Dinî ilimlerin ortaya çıkmaya başladığı hicri ikinci asırdan itibaren İslâm âlimleri hem Kur'ân ve sünnet üzere çalışmalar yapmış hem de toplumda karşılaşılan problemlere bir cevap aramıştır. Bu anlamıyla dinî metinler bir bütün olarak ele alınarak kelâm, fıkıh ya da tefsir gibi bir ayrım yapılmamıştır. Sahâbe asrından sonra özellikle i'tizâl düşüncesine sahip kimseler pozitif ilimleri dinî metinlerle birlikte değerlendirmiş ve diğer âlimleri etkilemiştir. Bu konuda şiir, edebiyat, tarih veya tıp gibi pek çok alanda söz sahibi olan İbn Kuteybe'nin meseleleri ele alışı dikkat dikkat çekicidir. Nitekim İbn Kuteybe, döneminde ve öncesinde yaşanan sorunları çözmek adına lafız ve metin merkezli bir usul geliştirmek istemiştir. İbn Kuteybe bu konuda, zamanında etkin olan her ilimden elde ettiği bilgiyle sorunlara akli bir çözüm getirmiştir. Tıp ilminden şiire, hayvanlar âleminden coğrafyaya kadar farklı alanlara hâkim olan İbn Kuteybe'nin çok yönlü şahsiyeti rivayetleri ele almasında ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan İbn Kuteybe hadis ehline usul olarak bağlı olsa da teslimiyetçi bir tavır sergilememiş ve hadis ehlinin konuşmadığı pek çok farklı rivayeti te'vil etmiştir.

Ibn Kutayba as an Encyclopedist Scholar and His Handling of Narrations

Keywords:

Hadith
Sunnah
Science
Ta'wil
Ibn Kutayba

Abstract

Since the second century when religious studies began to emerge, Islamic scholars have both worked on the al-Kur'ân and Sunnah and sought an answer to the problems encountered in society. In this sense, the tenets were discussed without any classification. The disciplines of kalâm, fiqh or tafsîr that emerged from the al-Kur'ân and Sunnah had been evaluated together in this field. In this regard, especially those who had the idea of i'tizâl influenced other scholars by adding positive sciences to this field. At this point, Ibn Kutayba, who had a say in many fields from poetry to art, from literature to history, had a different approach to the issues compared to the classical scholars. As a matter of fact, Ibn Kutayba followed the scholars who preceded him in this field and went one step ahead with his studies. Ibn Kutayba did not evaluate the issues only in the context of the text, but brought a rational solution to the problems with the knowledge he obtained from every science that was active at the time. The versatile personality of Ibn Kutayba who had mastered different fields from medicine to poetry, from animal world to geography emerged in his handling of narrations. In this respect, even though Ibn Kutayba adhered to the people of hadîth as a method, he did not show a submissive attitude and interpreted many different narrations that the people of hadîth did not mention.

Extended Abstract

Ibn ̒utayba as an Encyclopedist Scholar and His Handling of Narrations

The Prophet supported by the revelation did not refer to any other source than revelation while he was building the Islamic society, he. With the knowledge he gained by feeding from the light of revelation, the Prophet laid the foundations of Islamic culture in many fields from politics to art, from medicine to agriculture, from literature to morality. In this sense, the Prophet who set forth an example for his companions (ashab) with his practices that the religious texts didn't have a utopian structure. The companions who accepted Islam in an environment where the written culture was weak had the opportunity to meet with richer nations in art and culture with the conquests. The Muslims who lived in the same society with the people from other cultures and beliefs and experienced a compulsory change started to make comments on religious texts by spending much more time. By passing beyond this especially with translation activities, religious texts were handled in different manner in terms of understanding the tenets.

While this situation seems clearer in the thought of *i'tizāl* which aims to defend Islam with its outward activities, *ahl al-al-ḥadīth* (the people of ḥadīth) is introduced as the people who are literalists and do not go beyond the scriptures and also keep a distance from different sciences. Although, *ahl al-al-ḥadīth* prioritized the tenet and put forward a literal view on certain issues, this situation does not prevent them from benefiting from other sciences. Many scholars who didn't classified the sciences in this regard had taken the texts as a basis, but had set out to obtain different sciences that served this principle. Ibn ̒utayba is one of the prominent names in this regard, although he says that he is affiliated with the people of ḥadīth. Ibn ̒utayba who especially benefited from his teacher al-Jāhiz benefited from different cultures and sciences to resolve controversial issues. In addition to being in public service, his visit to different scientific circles in his youth developed this aspect. Ibn ̒utayba who produced works in almost all of the Islamic sciences sought solutions to every issue, whether fiqh or theological, by using this information. With his strong literary side on this subject, he applied to classification in a way that would not tire his readers and added richness to his works with anecdotes, humor, poetry or information from different cultures. Ibn ̒utayba provides information from many different fields, from language to literature, from geography to medical science. Ibn ̒utayba who put the *naṣṣ* (religious text) in the first place in terms of evidence used the issues he found as evidence in the outside world to understand the narrations.

If the narrations he used as evidence support the apparent understanding of the problem, he did not interpret the narrations with rational proofs. However, he even studied theological issues as far as the scriptures allowed. In some places, he brought so much external evidence to explain

religious texts that this method was rarely seen before him. Likewise, he put forward a new idea, as he did in the understanding of ḥadīth/sunnah and put forward original ideas about the content and bindingness of these two concepts. As we see in his statement that there is a material power in the evil eye, Ibn utayba who used evidence from the animal world to sociology discussed the narrations from a broad perspective. Ibn utayba who tried to understand the rumor that the water does not get dirty with the narration about the king not living in an ordinary house firstly tended to understand the texts correctly. In this respect, Ibn utayba showed how important it is to understand them after his emphasis on the power of nuṣūṣ. The most important way to understand the naṣṣ correctly is to obtain different perspectives in order not to be affected by the changing conditions. This aspect of Ibn utayba distinguished himself from other scholars. However, scholars who specialized in a field worked more systematically than Ibn utayba and came to the fore in their own fields. However, the missing points of a person who concentrates on a field are filled by people with a multidisciplinary structure. As the impact of the knowledge on history or poetry to the religious sciences was accepted, today knowing the sciences like physics, astronomy and mythology became necessary. In this sense, people who reached certain levels now need to make a vertical progress instead of a horizontal progress and head towards different areas. Ibn utayba has an extremely important place because he is one of the first people to draw attention to this subject in the Islamic scientific tradition.

Unfortunately, Ibn utayba's scientific personality which gives the opportunity to look at events and problems from a different perspective and his structure which is an example to the scholars who came after him could not be developed at the expected level. The prominence of scholars who worked on a systematic level in a certain field prevented the further training of experts in every field. However, the criticism of the works of people who are experts in different fields by those who do not have knowledge of these subjects had led to different recognition of individuals and groups. Muslims always had problems in this regard, and the social, political or cultural ground on which the fatwa or opinion was expressed as a result was not taken into account. For this reason, many criticisms made in history were either abandoned over time or these criticisms were not accepted by other scholars. For this purpose, the justifications or mistakes of the criticisms made as a result of the people who dominate different fields reading the works of the past ‘ulamā’ with different eyes will be revealed. For example, someone who is aware of the science of mythology will of course have a different view of the narratives shown as superstition in the past ‘ulamā’. Or people who deal with the sciences of physics or astronomy will understand the rumors about nature and the universe differently from those who only deal with religious sciences. Because in a world where sciences are changing and expanding day by day, the isolation of religious texts from the outside world is a great deficiency. In this sense, the value of Ibn utayba's work done centuries ago is extremely valuable.

ملخص موسع

ابن قتيبة عالم موسوعي وطريقة تعامله مع الروايات

وبتأييد بوحى الله بينما كان النبي يبني المجتمع الإسلامي ، لم يشر إلى أي مصدر آخر غير الوحي . بالمعرفة التي اكتسبها بالتغذية من نور الوحي ، لقد وضع الرسول أسس الثقافة الإسلامية في العديد من المجالات من السياسة إلى الفن ، ومن الطب إلى الزراعة ، ومن الأدب إلى الأخلاق . بهذا المعنى ، . وكان النبي قدوة لأصحابه . أشاب ، الذي قبل الإسلام في بيئة كانت فيها الثقافة المكتوبة ضعيفة ، أتاحت له الفرصة للقاء شعوب أكثر ثراءً في الفن والثقافة مع الفتوحات . بدأ المسلمون ، الذين عاشوا في نفس المجتمع وكان لديهم تفاعل إجباري ، في إبداء تعليقات على النصوص الدينية التي من شأنها أن تقضي المزيد من الوقت . خاصة مع أنشطة الترجمة ، تم وضع النصوص الدينية على مستويات مختلفة عند فهم النصوص من خلال تجاوز ذلك . في حين أن هذا الموقف يبدو أكثر وضوحًا في فكر الاعتزال ، الذي يهدف إلى الدفاع عن الإسلام بنشاطاته الخارجية ، يتم تقديمه كأهل الحديث ، الحرفيين ، الذين لا يتجاوزون الكتب المقدسة ، ويتعدون عن العلوم المختلفة . على الرغم من أن أهل الحديث قد أعطوا الأولوية للنص وطرحوا وجهة نظر حرفية حول بعض القضايا ، إلا أن هذا الموقف لا يمنعهم من الاستفادة من العلوم الأخرى . كثير من العلماء الذين لم يصنفوا العلوم في هذا الصدد أخذوا النصوص كأساس ، لكنهم شرعوا في الحصول على علوم مختلفة تخدم هذا المبدأ . ابن قتيبة من الأسماء البارزة في هذا الصدد ، مع أنه يقول إنه ينتسب إلى أهل الحديث . استفاد ابن قتيبة ، الذي استفاد بشكل خاص من أستاذه الجاحظ ، من ثقافات وعلوم مختلفة لحل القضايا الخلافية . بالإضافة إلى عمله في مكتب حكومي ، طورت زيارته إلى الأوساط العلمية المختلفة في شبابه هذا الجانب . سعى ابن قتيبة ، الذي أنتج مؤلفات في جميع العلوم الإسلامية تقريبًا ، إلى حلول لكل قضية ، سواء الفقهية

أو اللاهوتية ، باستخدام هذه المعلومات . بفضل جانبه الأدبي القوي في هذا الموضوع ، تقدم بطلب للتصنيف بطريقة لا تتعب قرائه ، مضيفاً ثراءً إلى أعماله بالحكايات أو الفكاهة أو الشعر أو المعلومات من ثقافات مختلفة.

يقدم ابن قتيبة معلومات من عدة مجالات مختلفة ، من اللغة إلى الأدب ، ومن الجغرافيا إلى العلوم الطبية . ابن قتيبة ، الذي وضع الناسي في المقام الأول من حيث الأدلة ، استخدم القضايا التي وجدها كدليل في العالم الخارجي لفهم الروايات . إذا كانت الروايات التي استخدمها كدليل تدعم الفهم الظاهر للمشكلة ، فإنه لم يفسر الروايات بأدلة منطقية . ومع ذلك ، فقد درس القضايا اللاهوتية بقدر ما تسمح به الكتب المقدسة . في بعض الأماكن ، قدم الكثير من الأدلة الخارجية لشرح النصوص الدينية لدرجة أن هذه الطريقة نادراً ما شوهدت أمامه . وبالمثل ، طرح فكرة جديدة ، كما فعل في فهم الحديث / السنة ، وطرح أفكاراً أصلية حول محتوى وملزمة هذين المفهومين . كما رأينا في بيانه أن هناك قوة مادية على العين الشريرة ، فقد ناقش ابن قتيبة ، الذي استخدم أدلة من مملكة الحيوان إلى علم الاجتماع ، الروايات من منظور واسع . ابن قتيبة ، الذي حاول فهم شائعة أن الماء لا يتسخ ، مع الحديث عن الملك لا يعيش في منزل عادي ، كان يميل أولاً إلى فهم النصوص بشكل صحيح . في هذا الصدد ، أوضح ابن قتيبة مدى أهمية فهمها بعد تأكيده على قوة النص . إن أهم طريقة لفهم ناس بشكل صحيح هو الحصول على وجهات نظر مختلفة حتى لا تتأثر بالظروف المتغيرة . تميز هذا الجانب لابن قتيبة عن غيره من العلماء . ومع ذلك ، فإن العلماء المتخصصين في مجال عملوا بشكل منهجي أكثر من ابن قتيبة وبرزوا في مجالاتهم الخاصة . ومع ذلك ، فإن النقاط المفقودة للشخص الذي يركز على مجال ما يتم ملؤها بأشخاص لديهم هيكل متعدد التخصصات . اليوم ، سيصبح من الضروري أن تكون العلوم المختلفة مثل الفيزياء أو الفلسفة أو علم الفلك أو علم الفلك صالحة ، تمامًا كما يتم قبول تأثير التاريخ أو المعرفة على العلوم الدينية . بهذا المعنى ، يحتاج الأشخاص الذين وصلوا إلى مستويات معينة الآن إلى إحراز تقدم رأسي بدلاً من التقدم الأفقي والتوجه نحو مناطق مختلفة . يحتل ابن قتيبة مكانة بالغة الأهمية لأنه من أوائل الأشخاص الذين لفتوا الانتباه إلى هذا الموضوع في التراث العلمي الإسلامي .

ولسوء الحظ ، فإن شخصية ابن قتيبة العلمية التي تتيح الفرصة للنظر في الأحداث والمشكلات من منظور مختلف ، وهيكله الذي يعد نموذجاً للعلماء الذين أتوا من بعده ، لا يمكن تطويره بالمستوى المتوقع. أدى ظهور العلماء الذين عملوا على مستوى منهجي في مجال معين إلى منع المزيد من تدريب الخبراء في كل مجال. ومع ذلك ، فإن انتقاد أعمال الأشخاص الخبراء في مجالات مختلفة من قبل أولئك الذين ليس لديهم معرفة بهذه الموضوعات قد أدى إلى اعتراف مختلف بالأفراد والجماعات. لطالما واجه المسلمون مشاكل في هذا الصدد ، ولم يؤخذ في الاعتبار الأرضية الاجتماعية أو السياسية أو الثقافية التي تم التعبير عنها نتيجة الفتوى أو الرأي. لهذا السبب ، تم التحلي عن العديد من الانتقادات التي وجهت في التاريخ مع مرور الوقت أو لم يتم قبول هذه الانتقادات من قبل علماء آخرين. لهذا الغرض ، سيتم الكشف عن مبررات أو أخطاء الانتقادات التي يتم إجراؤها نتيجة قيام الأشخاص الذين يسيطرون على مختلف المجالات بقراءة أعمال العلماء السابقين بعيون مختلفة. على سبيل المثال ، الشخص الذي يدرك علم الأساطير سيكون لديه بالطبع وجهة نظر مختلفة عن الروايات التي تظهر كخرافات في علماء الماضي. أو الأشخاص الذين يتعاملون مع علوم الفيزياء أو علم الفلك سيفهمون الشائعات حول الطبيعة والكون بشكل مختلف عن أولئك الذين يتعاملون فقط مع العلوم الدينية. لأنه في عالم تتغير فيه العلوم وتتوسع يوماً بعد يوم ، فإن عزل النصوص الدينية عن العالم الخارجي يمثل نقصاً كبيراً. بهذا المعنى ، فإن قيمة أعمال ابن قتيبة التي تم إنجازها منذ قرون هي قيمة للغاية.

الكلمات المفتاحية: الحديث، السنة، العلم، التأويل، ابن قتيبة.

Giriş

Tam adı Muhammed b. Müslim b. Kuteybe, künyesi ise Ebû Abdillâh'tır.¹ İbn Kuteybe hakkında biyograflar fakih² demek yerine âlim, kâtip, ahbârî, lugavî, nahvî şeklinde vasıflar vermiştir.³ Kendisi de bu konuda; “Ben ilk gençlik yıllarımda ve çeşitli ilimleri öğrenmek istediğim devirlerde bütün ilimlere bir bağla bağlanmak ve her ilimden nasibimi almak istiyordum.”⁴ demiştir. Muhtemelen bu düşüncelerinin de etkisindeyken “Âlim olmak isteyen tek bir ilim dalında çalışsın; edip olmak isteyen ise çok yönlü olsun.” dediği nakledilmektedir.⁵

Yaşadığı dönemin canlılığı ile beraber farklı konularda görüşlerini ortaya koyarak kendisinden sonraki dönemlere kaynaklık teşkil eden İbn Kuteybe'nin düşünceleri pek çok kimse tarafından araştırılmıştır. Bu alanda yapılan çalışmalarda İbn Kuteybe'nin görüşleri ortaya konulmuş olsa da onun beşeri ilimleri metin merkezli anlayış içerisine dâhil etmesi gibi yeniliklerine pek fazla değinilmemiştir. Hatta yeri geldiğinde selefi taklit etmesi sebebiyle eleştirilmiş, kendisinin akla düşman olduğu ve bu konuda hocası İshâk b. Râhûye'den etkilendiği söylenmiştir.⁶ Ancak böyle bir âlimin yalnızca hadis ya da tefsir gibi bir yönüne bakılarak yapılan çalışmalar yanıltıcı olabilmektedir. Zira selefin döneminde ilimler bu şekilde tasnif edilmemiştir. Bu anlamda ülkemizde ve dünyada İbn Kuteybe ile ilgili farklı alanlarda özgün çalışmalar olsa da bunların geneli tek bir disiplin üzerinde kalmıştır. Şahsiyetiyle ilgili⁷ çalışmalarının yanı sıra kıraat-tefsir⁸, hadis, ihtilâfu'l-hadis⁹, garîbü'l-

¹ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 6/455; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdî'l-Muhsin et-Türkî, (y.y., Dârü Hicr, 1997), 14/596;

² Bununla beraber kaynaklarda *Camîu'l-fikh* ve *Kitabu't-tefkîh* isimli iki eserinin olduğu da rivayet edilmiştir. İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan, (Beyrut: Darü'l-Mârifet, 1997), 105-106.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/596; Gerard Le Comte, “Le Comte Gerard, “Şafii'nin İhtilafu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifu'l-Hadis'ine” çev. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 5/1 (Temmuz 1991), 16, 22.

⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, (b.y.: Mektebetü'l-İslami, 1999), 114.

⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/145; İbn Kuteybe'nin önceki görüşü olarak edebî ilimleri dini ilimlerden önde tuttuğu söylenmektedir. Bk. George Makdisî, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klâsik Yayınları, 2009), 129.

⁶ Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 67, 158.

⁷ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim b. Kuteybe el-Kâfi (ö. 276/889)” *Şarkiyât Mecmuası* 0/8 (Aralık 2011), 181-196.

⁸ Mustafa Kılıç, “İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi (Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân Örneği)”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2020), 7-50.

⁹ Bayram Kanarya, “İbn Kuteybe'nin İhtilafî Hadislere Yaklaşımı -Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadis Eseri Örnekliğinde-” *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/İdekte (Temmuz 2021), 33-43.

hadîs,¹⁰ tarih,¹¹ mezhepler¹², dil¹³, edebiyat, şiir,¹⁴ yabancı kültürler¹⁵ gibi pek çok alanda hakkında çalışma yapılmıştır. Ancak İbn Kuteybe'nin her yönünü dikkate alan ve ilimleri birlikte değerlendiren müstakil bir çalışma olmamakla birlikte yapılan çalışmalarda da bu yöne fazla değinilmemiştir. Hatta İbn Kuteybe'nin, hakkında eser yazdığı konularla sınırlı kalmayıp mitoloji ya da fen bilgisi, astronomi gibi farklı ilim dalları kendisini araştırma alanına dâhil edilebilir. Böylece İbn Kuteybe özelinde söyleyebiliriz ki, bir âlimi en iyi şekilde anlamanın yolu o âlimin düşünce dünyasında ilimlerin tasnifini anlamaktan geçer. Söz gelimi mitoloji bilen bir âlimin yazdığı eser mitoloji bilmeyen başkaları tarafından hurafe dolu bir kaynak olarak görülebilir. Bundan dolayı İbn Kuteybe de bu şekilde yapılacak başka çalışmalarla incelenmeli ve hem İslâm âleminde hem de Batı dünyasında pek çok alanda otorite olarak gösterilmişken,¹⁶ eserinin özgünlüğüne bir de bu gözle bakılmalıdır.¹⁷

Bu sebeple biz çalışmamızda İbn Kuteybe'yi diğer âlimlerden ayıran çok yönlü tarafına dikkatleri çekmeye çalışacağız. Amacımız İbn Kuteybe'yi tefsir, hadis/sünnet, fıkıh ya da edebiyat gibi alanlarda tanıtmak değildir. Yine ansiklopedik tarafı olduğunu söylediğimiz İbn Kuteybe'nin her yönünü dikkate almamız da makalenin çerçevesince mümkün değildir. Hedefimiz; hadis ehline mensup olan bir âlimin farklı ilimlere karşı olmadığını ve bu ilimlerin aslında Kur'ân ve Sünnetin anlaşılmasına hizmet ettiğini ortaya koymaktır. Zira hadis ehli, pek çok kimse tarafından rivayetlerin dışına çıkamayan dar anlayışlı kimseler olarak tanıtılmıştır.¹⁸ İlim olarak yalnızca rivayeti esas alan ve hadis rivayet etmekten başka bir şey bilmeyen taklitçi kimseler olarak görüldüğü dönemde hadis ehlinde İbn Kuteybe gibi bir âlimin yetişi bu konuda son derece önemlidir.¹⁹

1. İbn Kuteybe Öncesinde Multidisiplinerlik Amacına Yönelik Çalışmalar

İslâmî ilimler tarihinde sistemli bir şekilde çalışma yapan kişilerden birinin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) olduğu kabul edilir.²⁰ Bu anlamda toplumun maslahatına binaen her bilgiye ulaşmaya çalışan

¹⁰ Remzi Akyürek - Sait Uylaş, "İbn Kuteybe ve Garîbu'l-Hadîs Alanındaki Çalışmaları" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/4 (Aralık 2021), 1641-1658.

¹¹ Kadir Erbil, "İbn Kuteybe ve el-İmâme ve's-Siyâse", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 3/1 (Temmuz 2020), 141-158.

¹² Mine Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016)

¹³ Kıyasettin Arslan, *İbn Kuteybe'nin Edebü'l-Kâtib Adlı Eserinin Filolojik İncelemesi*, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020)

¹⁴ Halim Öznurhan, "İbn Kuteybe'ye Göre Şiirde Yetenek Sorunu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (Ağustos 2005), 179-186.

¹⁵ Ferda Yıldırım, "İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'ında Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2021), 201-223.

¹⁶ Bu konuda Batı hümanizmi hakkında Araplardan Abdala Saracen adında bir kimseden bahseden Pico della Mirandola'nın kastettiği kişinin İbn Kuteybe olduğu söylenmiştir. Zira bu alanda eser ortaya koyup adı Abdullah olan başka bir kimse yoktur. Makdisî, *Beşeri Bilimler*, 370.

¹⁷ Bu iddia sahipleri için bk. Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, 129.

¹⁸ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Hayevân*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/402.

¹⁹ Ali Sami Neşşar, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 353.

²⁰ Yusuf Ziya Yörükan, "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler ve İmâm-ı Âzam Ebu Hanife", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (Ankara 1952), 10.

Ebû Hanife, ders halkasını bir şûra meclisine çevirmiştir. Hanefiler çok yönlü ilim anlayışlarıyla fer'î meselelerden küllî kaideler çıkartmış ve usûl/asıl olarak isimlendirdikleri bu kaidelerle pek çok meseleyi ele almışlardır.²¹

Başlangıçta kelâmî konulara girmeyenlere karşı olarak Ebû Hanife'nin sistemleştirerek başlattığı savunmacı anlayış hadis ehli arasında da kabul görmüştür. Bu yönüyle dini âsâr olarak telakki eden kimselerden olan Ahmed b. Hanbel dahi zamanla kelâmî metodu kullanmanın gerekliliğini savunmuştur.²² Mihne süreciyle beraber ilim anlayışlarını ortaya koymaya çalışan hadis ehli, rivayetler üzerinden anlayışlarını ortaya koyarken dahi salt muhaddis olmadıklarını göstermişlerdir. Bu anlamda genellikle fıkıh yönlü rivayetlerle beraber itikad alanında *Kitabu's-Sünne' Kitabu'l-İman* gibi eserler oluşturulmuştur.²³ Ya da Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve ashabi't-tâ'tîl* ismini verdiği eserinde yaptığı gibi toplumda tartışma konusu olan meselelere hadisçiler de dâhil olmuştur.²⁴ Aynı şekilde hadis eserlerinde tefsir, zühd, siyer gibi pek çok farklı alan ele alınarak tekdüzelikten kaçınılmıştır. Bunların karşısında Ehl-i ehvâ ya da Ehl-i kelâm denilen fırkalar vardır.²⁵ Dini savunma amacı taşıyarak aklî bir yolla İslâmı tanıtmış olmaları sebebiyle kelamcılar başlangıçta hem halk hem de devlet tarafından desteklenmiştir.²⁶ Dış etkenli bu sebebin yanında Kur'ân ve sünnetin yapısı da onları farklı disiplinleri araştırmaya sevk etmiştir.²⁷ Bu grupların genel olarak kendilerine “zındık” denilen İslâm düşmanlarına cevap verme amacı taşıması ve bu alanda kendilerini geliştirmeleri “çok yönlü âlim” olma yönünde atılan ilk adımlardır.²⁸ Özellikle mihne

²¹ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 171.

²² Zübeyir Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 8-10.

²³ Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 233.

²⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *Halku ef'âli'l-ibâd*, (Riyad: Dâru'l-Mearifi's-Suudiyye, ts.), 37.

²⁵ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (ö. 429/1037-38), *Usûlu'd-Dîn*, (İstanbul: Dâru'l-Funûn İlahiyat Medresesi neşri, 1346/1928), 312; İbn Abdilber Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/1071), *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, thk. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyrî, (Suud: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994), 2/942.

²⁶ Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Ocak 2017), 76.

²⁷ Özellikle Allah'ın sıfatları konusunda konuşan Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ya da Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745-46) amacı kullara ait vasıfların Allah'a atfedilememesini gerektiren "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur." (eş-Şûrâ 42/11) ayetidir. Bu yönüyle tenzih anlayışını ortaya koyan kişilerin karşısında yine dinî meselelerde re'ye başvurarak sapan başka bir grup vardır ki bunlar da teşbih düşüncesine sahiptir. Bu amaçla güç, kuvvet, irade ve yaratma gibi sıfatlara sahip olan kulun iradesinin ancak mecâzî olduğunu söyleyerek cebr anlayışını savunmaları da kendisini fiillerle tavsif eden Allah ile kulun benzeşmemesine olan tenzih inançlarıdır. Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-fırak ve beyanü'l-fırakati'n-naciyye*, (Beyrut: Dâru'l-Afaki'l-Cedide, 1977), 199; Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, (ö. 324/935) *Makalâtu'l-islâmiyyin ve ihtilafu'l-musallin*, thk. Helmut Ritter (Almanya: y.y, 1980), 181; Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, 98-103.

²⁸ Örneğin Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) on adet eseri vardır ki bu eserler içerisinde en dikkat çeken zındıklara karşı yazdığı *Elf mes'ele fir-red ale'l-Ma'neviyye* adlı eseridir. Bu durum da Mu'tezile'nin daha ilk dönemlerde te'lif çalışmalarına başladığını göstermektedir. Ancak Mu'tezilî kaynaklar içerisinde hicri üçüncü asır ve sonrasında te'lif edilen eserler günümüze ulaşmıştır. Örneğin ünlü Mu'tezilî kelâmcı Ebu'l-Hüzeyl'in (ö. 235/849) 1200 eser yazdığı rivayet edilmektedir. Hüseyin Hansu. "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/3 (Aralık 2003), 55-56.

süreciyle birlikte edebî ilimlerde hâkimiyet kuran bu düşünce sahiplerinin akılcılığı temsil ettiği yerde sünnî âlimler de zamanla düşüncelerini yenileme gereği hissetmiştir.²⁹ İbn Kuteybe, muhaddisin i'rab kurallarında, fakihlerin ise şiirde hata yapabileceğini ve bunun ayıplanmadığını bildirmektedir. İbn Kuteybe, zamanında pek çok ilmi kendisinde toplayan kimselerin olduğunu söylese de gerçek hayatta çok yönlü olmanın herkes için mümkün olmadığını bildiği için ilim sahiplerinin kendi alanlarında derinleşmeleri gerektiğini söyler.³⁰ el-Câhiz'e (ö. 255/869) Mu'tezile'nin hatibi, İbn Kuteybe'ye ise Ehl-i Sünnet'in hatibi denilmiştir ki bu da İbn Kuteybe'nin eserlerinde bu kimselere reddiye yaptığını göstermektedir.³¹ Ancak İbn Kuteybe i'tizâl düşüncesinden farklı olarak naklin sabit olduğu yerlerde rivayeti akla arz etmemiştir.³²

2. İbn Kuteybe'nin Hadis-Sünnet Hakkında Değerlendirmeleri

Salt bir muhaddis ya da fakih olmayan İbn Kuteybe Ehl-i Hadis düşüncesine sahiptir.³³ İbn Kuteybe hadis ehlinin akîdevî konularda da ittifak halinde olduğunu ve insanların başka yollara uyarısa yoldan çıkacağını söylemektedir.³⁴ Bu anlamıyla temelde rivayetlere bağlı kalıp diğer ilimlere de sarılmanın gerekli olduğunu ortaya koymuştur.³⁵

İbn Kuteybe, kendisinden önce İmam Şâfiî'nin hikmeti³⁶ sünnetle eşitlemesine rağmen hikmete "ilim ve amel" manası vermiştir.³⁷ "Bir kimse bu ikisini birlikte bulundurmadıkça kendisine 'hakîm' denilemez." diyen İbn Kuteybe hikmet kelimesini bu şekilde açıklamıştır.³⁸ Bu anlamıyla kavrama daha geniş bakan İbn Kuteybe kavramı daraltmamış ve hikmeti sünnetten daha geniş tutmuştur.³⁹

İbn Kuteybe re'y ehlini eleştirirken de söylediği üzere ortada rivayet varken kıyasa başvurmayı uygun görmemektedir. "Kim Resûlullah'ın getirdiğinin bir kısmını yalanlarsa onun tamamını yalanlamış gibi olur." demesiyle hadis ve sünneti aynı bağlamda değerlendirmektedir.⁴⁰ Ancak bağlayıcılık açısından her hadisi sünnet olarak görmemektedir. Hz. Peygamberin devlet başkanı sıfatıyla yaptığı işler ya da tamamen beşer olarak yeme içmesi gibi konularda nakledilen hadislerle

²⁹ Zira selefin düşüncesinde naklen alınan ilimde şeyhin kendisinde icazet almak gerekirken edebî sanatlarda şahsî öğretim mümkündü. Makdisî, *Beşeri Bilimler*, 117.

³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 133.

³¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 111-113.

³² İbn Kuteybe, hüsn-kubh meselesinde naklin esas olduğunu söylemiştir. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 179.

³³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 83.

³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 64.

³⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 102-104.

³⁶ Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (ö. 204/820), *er-Risâle*, (Mısır: Mektebetü'l-Halebi, 1940), 73.

³⁷ Bu konuda Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) da hikmetin dört farklı manasını verirken hiçbirinde sünnet geçmemektedir. Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, thk. Hâtim Sâlih, (Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2010), 87-88.

³⁸ Bununla beraber İbn Kuteybe hikmet kavramına delalet edecek diğer manaları da zikretmiştir. İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 32, 129, 148.

³⁹ Mehmed Hayri Kırbaçoğlu, *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü: Seçki*, (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 177.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 335.

uyumak gerekmemektedir.⁴¹ Zira Hz. Peygamber'in dördüncü kez içki içeni öldüreceğini söylediği halde bunu yerine getirmemesi gibi emrettiği ya da söylediği bir şey bazen uyarı ya da korkutma amacı taşıyabilmektedir.⁴² Hadisi sünnete eşitleyen hadis ehline aykırı olarak böyle bir ayrıma giden İbn Kuteybe Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetleri tasnife tabi tutarak sünnetin tamamıyla vahiy olmadığını söylemektedir.⁴³ Bu yönüyle kendisinden sonra muhaddisler içerisinde hadisler üzerinde yapılan tasniflere ışık tutmuş olması ihtimali söz konusudur. Ancak İbn Kuteybe'de bu şekilde olan hadis-sünnet anlayışının hadis ehli arasında fazla ilerlemediği gözükmektedir.

İbn Kuteybe her ne kadar hadisçilerden övgüyle bahsetse de sadece rivayetin farklı isnatlarını araştıranları eleştirmiştir.⁴⁴ Sahih olduktan sonra rivayetin başka tariklerini araştırmayı vakti boşa harcamak olarak görür.⁴⁵ Râvilerin de hata yapabileceğini söyleyerek rivayetten daha güçlü olan icmâ delilini öne geçirmiştir.⁴⁶ Benzer itirazların Hanefî, Mûtezilî ya da hadis ehli tarafından da yapıldığı bilinmekte ve bu kimselerin nasslara zâhirî anlam veren kimseler olduğu bilinmektedir. İbn Kuteybe de aklî çıkarımlara son derece sık başvurmuş ki hem hadisleri te'vil etmekten geri durmamış hem de kendisine has bir hadis-sünnet anlayışı oluşturmuştur.

3. İbn Kuteybe'nin Özgün Yapısı

İbn Kuteybe'nin özellikle devlet görevinde bulunması ve el-Câhiz (ö. 255/869) gibi çok yönlü âlimlere talebelik etmiş olması kendisini bu alanda ön plana çıkarmıştır. Eserlerinde Kur'ân ve sünneti savunurken Arap diliyle ilgili bir mesele içerisinde tarihî bir kayıttan bahsetmesi gibi hangi yönden konuşacağı merak uyandıran yapısıyla özgün bir te'lif örneği ortaya koyarak okuyucunun zihnini devamlı olarak açık tutmuştur.⁴⁷ Ayrıca eserlerinde güzel hikâyelerle birlikte fıkra tarzında da haberler nakletmiştir ki bu da her tabakadan insanın İbn Kuteybe'nin kitaplarında kendisine yer bulacağını göstermektedir. Bu konuda İbn Kuteybe *Uyûnü'l-Ahbâr*'ında "Bu kitap her kişinin damak zevkine göre bir yemeği yediği sofraya gibidir."⁴⁸ demiştir.⁴⁹ Bu yönüyle İbn Kuteybe dünya ve âhiret hayatına dair ilimleri bir arada ele alırken selevin yoluna bağlı kalınabileceğini de ortaya koymuştur.⁵⁰ Tercüme faaliyetleri ile beraber elde ettiği eserler sayesinde farklı kaynaklara vâkıf olan İbn Kuteybe, kendi kültürünü ele alırken geniş bir bakış açısı elde etmiştir. İbn Kuteybe onlarca yerde "Bir Hint

⁴¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 98.

⁴² İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 158.

⁴³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Hadis Müdafaası*, çev. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu (Ankara: Kayıhan Yayınları, 1989), 308-312.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 164.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 165.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 380.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddin, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 31-160.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/44.

⁴⁹ Bu eserde sofraya adabından savaş hukukuna, toplumda ihtiyaç olan her konuya temas edilmiştir. Hatta bu eser İslam ahlakının ilk sistematik kitabı olarak adlandırılmıştır. Makdisî, *Beşeri Bilimler*, 406.

⁵⁰ İsmail Durmuş, "Uyûnü'l-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/247.

kitabında okuduğuma göre...” şeklinde başlayan ifadelerle hikmetli bir söz ya da olay aktarmıştır.⁵¹ Bunların dışında Fars, Yunan ve Roma kültürlerine ait bilgileri⁵² de eserlerinde nakleden İbn Kuteybe ilim alma konusunda din, dil, ırk ayrımı yapılamayacağını göstermektedir.⁵³ Bu konuda selefın de görüşlerini aktaran İbn Kuteybe örnek bir âlim portresi çizmeyi amaçlamıştır.⁵⁴ İbn Kuteybe özgün yapısını eserlerini oluştururken de göstermiştir. Bu anlamda *Uyûnü'l-ahbâr*'ın mukaddimesinde verdiği bilgilerde eserinde izlediği metottan bahsetmesi ve eserde geçen konulardan özet bilgi aktarması günümüz tasnif yöntemini çağrıştırmaktadır.⁵⁵

İbn Kuteybe “Dinin istikâmeti zamana, zamanın istikâmeti ise sultana bağlıdır.” diyerek Allah'a ulaştırılan vasıtaların sadece namaz kılıp oruç tutmak gibi tek yönlü olmadığını ifade etmektedir.⁵⁶ Bu sebeple İbn Kuteybe okuyucularını, eserinde anatomik bir bilgi var diye huşûya kapılıp bunları okumaktan vazgeçmemeleri konusunda uyarmıştır. Zira organlardan bahsetmenin günah olmayacağını günahın ancak yalan söylemek, yalancı şahitlik yapmak, gıybet etmek gibi davranışlarla olduğunu söylemiştir.⁵⁷

İbn Kuteybe *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserini ayetleri fitne çıkarmak için uğraşan ve Kur'an'da zıtlık, yazım hatası ya da nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğunu söyleyenlere cevap olarak hazırladığını belirtmektedir.⁵⁸ Bu anlamda ayetler içerisinde mecaz gibi edebî sanatların olduğunu söyleyen İbn Kuteybe, Kur'an'ın tercümesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Bu konuda İncilin, Süryaniceden Habeş ve Rum dillerine çevrilirken Tevrat, Zebur ya da başka semavî kitapların da Arapçaya çevrildiğini ancak acem dillerinin Arapça gibi mecaz yoğunluğunda olmadığını söylemiştir.⁵⁹ Bu anlamda Kur'an'ın îcâzı bakımından örnek olarak *وما تخافن من قوم خيانة فانبذ إليهم على سواء* ayetinin⁶⁰ ve zikrettiği diğer ayetlerin başka bir dile çok uzun cümlelerle tercüme edileceğini ve bu şekliyle maksadın hâsıl olamayacağını ifade etmiştir.⁶¹

⁵¹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 2/10, 3/9, 30, 127, 181, 449.

⁵² Yıldırım, *İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'ında Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar*, 208-218.

⁵³ Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ile ilgili şu rivayet aktarılmıştır: “Bir adam Saîd b. Cübeyr'e şöyle der; 'Mecûsî birisi bana iyilik yapıyor, ben de ona teşekkür ediyorum, selam verince de selamını alıyorum.' Saîd ise şöyle cevap verir; 'İbn Abbas'a benzer konuda sormuştum da o bana şöyle söylemişti: 'Eğer Firavun bile bana iyi bir söz söylese ona da benzeriyle karşılık veririm.'” İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 3/185.

İbn Abbas; “Hikmeti kimden duyarsanız alın. İhtimaldir ki hakîm olmayan da hikmetli söz eder, atıcı olmayan da hedefi vurabilir.” demiştir. (Kaynak belirtilmemiş)

⁵⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/48.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/48-51; Durmuş, “Uyûnü'l-Ahbâr”, 42/247.

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/42.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/45.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 22-23.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 22.

⁶⁰ el-Enfâl 8/58.

⁶¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 22.

Bununla beraber İbn Kuteybe, ayetlere itiraz edenlerin kıraat konusunda farklılıkları gündeme getirmesini ele almıştır.⁶² Kıraatler hususunda farklılıkları gösterdikten sonra Arapçaya uygun olarak gelmiş olan bu kıraat farklılıkların lahn olarak görülemeyeceğini söylemiştir. Arapçaya aykırı gelen kıraatlerin ise râvi hatası olduğuna örnek vererek işaret etmiştir. Örneğin *وَكذلك ننجي المؤمنين* ayetinde⁶³ *تنجي* kelimesini kurrânın/kârielerin hepsinin iki nun ile okumasına ve mushafta da böyle yazılmasına rağmen Âsım b. Ebi'n-Nücûd (ö. 154/771) bu kelimeyi tek nun ile okuyarak genele muhalefet etmiştir. Ayrıca bazı kârieler iki nun ile bu ayeti okusalar da kelimenin sonundaki ya harfini düşürmüşlerdir. Bu da mushafı yazanların hatasıdır.⁶⁴ İbn Kuteybe burada hasmını ikna yoluna girerken pek çok ilimden alıntılar yapmıştır. Öncelikli olarak kabileler hakkında da bilgi veren İbn Kuteybe, Hüzeli kabilesinin *حتى حين* ayetini⁶⁵ *حتى حين* şeklinde okuduğunu ya da Temim kabilesinin hemze ile okuduğu yerleri Kureyşlilerin hemzesiz okuduğu gibi pek çok örnek sunmaktadır.⁶⁶ İbn Kuteybe, insanların çocukluklarından bu yana alışmış oldukları adetleri üzere olan dillerini değiştirmelerinin çok zor olacağını ve Allah'ın rahmeti üzere bu konuda kendilerine bir genişlik verildiğini söylemiştir. Bu duruma delil olarak ise Resûlullah'ın Sahâbîlerinin çeşitli beldelere dağıldığını ve ahkâm konularında farklılıkların oluştuğunu aktarır.⁶⁷

Meseleler hakkında karşılaştırmalı bakış açısına sahip olan İbn Kuteybe tarihî bilgileri sosyolojik açıdan inceleyebilmiştir. Kaderîlere karşı insan hürriyetini yok sayanların ortaya çıktığını söyleyen İbn Kuteybe bu konuda cehmiyye ve i'tizâl düşüncesini dile getirmiştir.⁶⁸ Başlangıçta “Ehl-i isbât” olduklarını dile getirdikleri bu kimselerin insan fillerini mecaz anlamıyla ortaya koyduklarını söylemiştir. “Ehl-i isbât” tabirine de muhtemelen ilk kez kendisi başvurmuştur.⁶⁹ Aynı şekilde “sünnî” terimine de eserinde yer veren İbn Kuteybe bilinenin aksine bu tabire de ilk yer verendir.⁷⁰ Arap dili alanındaki yetkinliği sebebiyle pek bilinmeyen lafızlarla gelen rivayetleri aktaran ve bu rivayetleri açıklayan İbn Kuteybe'nin rivayet kaynağı olarak da konumu son derece önemlidir.⁷¹

⁶² Bu konuda ihtilafın “yedi harf” meselesine dayandığı söylenmiştir. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 31.

⁶³ el-Enbiyâ 21/88.

⁶⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 40.

⁶⁵ el-Mü'minûn 23/54.

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 32.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 32-33.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 30; Yusuf Şevki Yavuz, “el-İhtilâf fi'l-lafz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/568.

⁶⁹ Krş. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i İsbât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/515.

⁷⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 137; Mehmet Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 54-55.

⁷¹ Örneğin *لا تخریب علیکم اليوم* “Bugün size kınama yok” (Yûsuf 12/92) ayetinde *tesrib* kelimesinin manasını açıklayan İbn Kuteybe, bu şekilde tefsir, hadis, ve lügat ile ilgili bilgi vermiştir. İbn Kuteybe, *Garibu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 222.

3.1. Tarihî Bilgilere Sahip Olması

İbn Kuteybe'nin dikkat çeken taraflarından biri de tarihçiliğidir. İlimler tarihi hakkında geniş bilgiye sahip olan İbn Kuteybe bu rivayetleri bazen satır aralarında nakletmiştir.⁷² Örneğin İbn Kuteybe, Rafizi fırkasının kollarından biri olan Beyaniye'den bahsederken bu kimselerin ilk defa "Kur'ân mahlûktur" diyenler olduğunu söylemektedir.⁷³ Ya da Ebû Hanife'nin halku'l-Kur'ân konusunda Cehm b. Safvân ile tartıştığı nakledilmiştir ki bu bilgi tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisinden önce bir kaynakta geçmemektedir.⁷⁴ Basra kadısı Ubeydullah b. Hasen'in (ö. 168/785) insanın gaybı bilmemesi sebebiyle yaptığı her içtihadın isabetli olacağı iddiasını da yine İbn Kuteybe söylemektedir.⁷⁵

İbn Kuteybe rivayetlerin yorumunda Câhiliye bilgisinden yararlanmışır. Zira bu bilgiler olmadan rivayetlerin anlaşılması mümkün değildir. Örneğin "Kim intikam alır korkusuyla yılanları öldürmeyi terk ederse küfre girer."⁷⁶ rivayetinin zahirinde Kur'ân ve sünnete aykırılık gözükmektedir. Fakat Câhiliye inancına göre yılan öldürüldüğünde cinler o yılanın intikamını almak isterlerdi. Bunun için cinlerin ya yılanın katilini ya da katilin çocuğunu öldürdüğüne inanılırdı. Yine bu inanca göre cinler yılan öldüren kimselerin aklî dengesini bozar ve yılanın intikamını alırdı. İşte bu inanç sebebiyle kişi cinleri Allah'ın dışında bir güç sahibi olarak gördüğü için küfre düşmektedir ki rivayette de bu durum haber verilmiştir.⁷⁷

İbn Kuteybe farklı milletlerin kültürlerini hem onlara ait kitapları okuyarak hem de o diyarlara giderek öğrenmiştir.⁷⁸ Özellikle Acem kültürüne ait bilgiler eserinde dikkat çekmektedir.⁷⁹ İbn Kuteybe bu bilgileri hem tarih hem hikmet hem de dil ve edebiyat boyutuyla ele almıştır.⁸⁰ Zira Fars kültürü gibi kendilerine yakın coğrafyada yaşayan insanların Müslümanlarla ilişkileri önceden beri var olmuş ve Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler içerisinde bu kültürün izleri görülmüştür.⁸¹

⁷² İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 90 -93.

⁷³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 124.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 60.

⁷⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 95-96.

⁷⁶ İbn Kuteybe, *Hadîs Müdafaası*, 213.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 187. Develerin şeytandan yaratıldığı konusunda gelen başka bir inanış için bk. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 235.

⁷⁸ İbn Kuteybe Horasan'da karşılaştığı meşhur bir Türk tabibin dağlama yöntemiyle insanları tedavi ettiğini haber verir. Ayrıca bu tabibin yağmur yağdırdığı, rüzgâr estirip bulut getirdiği gibi pek çok yalanla insanları kandırdığından da bahseder. İbn Kuteybe, *Hadîs Müdafaası*, 486.

⁷⁹ İbn Kuteybe, *Hadîs Müdafaası*, 102.

⁸⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 193.

⁸¹ İbn Kuteybe, cehennemde kâfirin dışının Uhud dağı kadar, derisinin kalınlığının ise Cebbar'ın zirâsı ile kırk zirâ olacağı hakkında gelen rivayetteki Cebbar'ın Allah değil, Acem hükümdarlarından biri olduğunu ifade eder. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 312.

İbn Kuteybe, Acemlerin dışında Hintlilerden de bahsetmektedir. Kader konusunda konuşurken Hintlilerin kadim kitapları olan “Kelile ve Dimne”den bahsetmektedir.⁸² Öyle ki Hintlilerin üfürükçülük, nazar, muska gibi konulara en çok inanan millet olduğundan bahseder.⁸³

İbn Kuteybe Tevrat ve İncil’den pek çok nakilde bulunmuştur.⁸⁴ Bu nakilleri yaparken *Tevrat’ta okuduğuma göre*⁸⁵ ya da *Sahih İncil’de okuduğuma göre*⁸⁶ şeklinde açıklama yapmaktadır.⁸⁷

İbn Kuteybe Tevrat ve İncil’den naklettiği pasajların dışında batıl dinlerden ve felsefi akımlardan da bahsetmektedir. Cinlerden bahsettiği bir konuda Dehriyye (Materyalist) ve zındıkların inancının cin ve şeytanları kabul etmeyeceğini ve bu kimselerin sadece gözünün gördüğüne, hislerinin idrak ettiğine inandıklarını söylemektedir.⁸⁸

3.2. Edebî Gücü

İbn Kuteybe’nin iyi bir şiir bilgisi vardır. Zaten bu alanda “eş-Şi’r ve’ş-Şuarâ” adında eseri vardır. Klasik kitaplarda zor bulunan bu özelliğiyle İbn Kuteybe, delil gösterme konusunda şiire sıkça başvurmuştur. Tarihî bilgilerin yanında şer’î konularda da görüşünü açıklarken şiirlere yer veren İbn Kuteybe⁸⁹ kimi zaman Lebid ve Farazdak gibi şairlerin şiirlerine yer verirken bazen de şair ismi zikretmemektedir.⁹⁰ Yaptığı alıntılarla hem delil hem dil tahlillerinde bulunan İbn Kuteybe okuyucunun dil zevkine varmasını sağlayarak eserini özgün bir hale getirmiştir.⁹¹

İbn Kuteybe, kendileriyle görüşmemiş olsa da alanında otorite olan Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve el-Asmaî’den (ö. 216/831) son derece istifade etmiştir.⁹² Öyle ki bu yanının güçlü olması rivayetleri ele alışında gözükmemektedir. Arap olmayan ya da edebî gücü zayıf olan kimselerin rivayetlerde tasarrufta bulunarak hata ettiklerinden bahsetmiştir.⁹³ Arap dilini anlamadan Resûlullah’ın rivayetlerini tam anlamıyla kavramak mümkün olmadığı için İbn Kuteybe Arapların bir sözden ne anladığını çok defa açıklamaktadır.⁹⁴

⁸² İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 82.

⁸³ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 285.

⁸⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnü’l-ahbâr*, 1/399, 2/295, 3/34.

⁸⁵ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 236.

⁸⁶ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 332.

⁸⁷ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 413.

⁸⁸ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 229.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 114.

⁹⁰ İbn Kuteybe *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 79.

⁹¹ İbn Kuteybe *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 125.

⁹² Makdisî, *Beşeri Bilimler*, 117.

⁹³ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 83, 163.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 243.

Örneğin, rivayette güneşin şeytanın iki boynuzu arasından doğduğu ve bu sebeple güneş doğarken namaz kılınmaması gerektiği ifade edilir.⁹⁵ Güneşin dünyadan bile kat kat büyük olması ve bu durumun namaz kılmakla alakası görülmediği için rivayeti akla aykırı bulanlar olmuştur. İbn Kuteybe ise burada kastedilenin temsili olduğunu ve namazın yasaklanmasının sebebinin ateşe tapanların bu vakitte ibadet etmeleri olduğunu söyler. Ancak puta tapanların olduğu bir toplumda Hz. Peygamber'in mecûsilikle ilgili bir söz söylemesi akıllara şüphe getirmektedir. Buna cevap olarak ise İbn Kuteybe cahiliye döneminde ateşe tapanların olduğunu söyler ve şiirden bu konuda delil getirir.⁹⁶

Kader meselesinin bir sır olduğunu ifade eden İbn Kuteybe bu meseleyi güneşe bakmaya benzetir.⁹⁷ Yine imanı olduktan sonra bir kimsenin zina ya da hırsızlık yapsa da cennete gireceğini bildiren rivayetlerle; kalbinde hardal tanesi kadar kibir olanın cennete, hardal tanesi kadar imanı olanın ise cehenneme girmeyeceğini bildiren rivayetlerinin arasında ihtilaf olmadığını söyleyen İbn Kuteybe şu benzetmeyi aktarır; “Senin dar gördüğün bir ev hakkında *burada sultan kalmaz.*” demendir. Burada kastedilen sultan ya da emsali kimselerin buradan daha iyi evlere layık olmasıdır. Fakat onların bu evde kalması da caizdir.”⁹⁸ Ya da bu şehirde hür bir kimse kalmaz denilse bu söz hür kimselerin daha iyi yerlere layık olduğunu bildirirken hür kimsenin bu şehirde yaşamasının yasak olduğunu haber vermez. Kibir yalnızca Allah'a ait bir özellik olduğu için kibir sahibi kimselerin cennete, iman sahibi kimselerin de cehenneme girmesi genel olarak beklenen bir durum değildir. Rivayette belirtildiği üzere hırsızlık ya da zina hardal tanesi kadar olan kibirden daha büyük bir günahdır ve buna rağmen kişi cennete girebilmektedir. O halde İbn Kuteybe'nin dediği üzere hardal tanesi kadar kibir ya da imanı olan kimseden bahseden rivayet hüküm verme amacı taşımamaktadır.

İbn Kuteybe kimi zaman gerçek kimi zaman da temsili hikâyelere başvurmaktadır. Bu haberler bazen son derece hayal ürünü olabilmektedir. Örneğin sihrin varlığına dair Hz. Aişe'ye anlatıldığı rivayet edilen haberde kocasının kendisine yakınlaşmasını isteyen bir kadın bir büyücüden sihir öğrenmek ister. Büyücü ile iki köpeğe binip Babil'e kadar giderler. Orada kül olan bir yere bevletmesini isterler ve kadından peçeli süvariler çıkar ki büyücüler bunun iman olduğunu ve kendisinin artık Arapların en büyük büyücüsü olduğunu söylerler...”⁹⁹

Sihrin varlığını inkâr edenlere karşı naslarla cevap verdikten sonra bu türden haberleri aktaran İbn Kuteybe, hem eserini okumaya teşvik eden örnekler vermiş hem de toplum nazarında artık bu

⁹⁵ İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 9/417. (No. 5586); Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyri en-Neysaburi. *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, (Beyrut: Dârü ihyâi't-Türas, ts.), “Mesâcid”, 173. (No. 612).

⁹⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 193.

⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 31.

⁹⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 185. Sadakanın belayı def edeceğini bildiren rivayeti açıklamak için şu temsili örneği verir: “Ben bir adama karşı büyük bir suç işledim. Bundan dolayı onun belasından ve hemen bana karşılık vermesinden korktum ve ona bir hediye verdim. Bu suretle ona mani oldum ve dedim ki; ‘Hediye hak edilmiş bir cezayı defeder.’ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 295.

⁹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 267-269.

konuda bir tevatürün oluştuğundan bahsetmiştir. Zira yine senetli olarak naklettiği bir haberde Ömer b. Abdulaziz döneminde büyücü bir kadının suya atıldığı ve kadının suda batmadığından bahsetmektedir.¹⁰⁰

İbn Kuteybe sihir konusunda olduğu gibi bazı konuları uzunca ele almıştır. Bu tür rivayetleri naslarla beraber ele alırken ortaya koyduğu tasnif hem kuvvetli delilden zayıfa doğru hem de genel itibarıyla birbirini içine girmiş nass ve rivayetlerle tasnif edilmiştir. Bu da eserin okunmasında etkili olan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹

3.3. Fen ve Sosyo-Kültür Bilgisi

Farklı kültürlerden ilim elde eden İbn Kuteybe, bu konuda özellikle Rum ve Yunan kültüründen son derece istifade etmiştir. Devlet göreviyle uğraşmasının etkisiyle de farklı toplumların bilgi ve tecrübelerine ulaşmış ve olaylara daha geniş bakabilmiştir. Bu anlamda nasları sadece rivayetlerle açıklamakla yetinmemiş tıptan sanata her bir ilmin nassı anlamaya hizmet edeceğini düşünmüştür. Örneğin Hz. Musa ile yarışan sihirbazlarının başvurduğu hile hakkında onların şöyle dediğini nakleder; “Biz civayı alırız ve onu yılan şeklindeki bir kaba boşaltırız. Sonra onu sıcak bir yere salarsak, civa yılanın kıvrıldığı gibi kıvrıla kıvrıla gider.”¹⁰² Burada olduğu gibi hem tarihî hem bilimsel bilgileri aynı anda değerlendirdiğini gördüğümüz İbn Kuteybe sosyal vakıaları da bilimsel açıdan ele almaktadır. Bu duruma örnek olarak göz değmesi hakkında “Kötü göz neredeyse kaderi geçecekti.”¹⁰³ rivayetini incelemiştir. Burada göz değmesini uğursuzluktan ayıran İbn Kuteybe öncelikle insan yapısından bahseder. Bazı insanların güçlü yapıda olduğunu; ateş yutanların, yılan yiyenlerin, akrep kendisini ısırınca akrebin öldüğü gibi kimselerin varlığından haber verir. Bazı yılanların yalnızca bakışıyla hamile kadınlara düşük yaptırdığını söylerken burada maddi bir zehirden de bahsetmektedir. Göze “nefs” anlamı verildiğini söyleyerek kem gözlü ya da hayızlı insanların gözle görülemeyen bir güce sahip olduğunu ifade eder.¹⁰⁴ Esnemenin sirayeti, hastalığın bulaşması gibi zahiren görünmeyen durumların ya da uğursuzluk sayılabilecek hallerin maddi veya psikolojik bir yönünün olabileceğinden bahseden İbn Kuteybe, yine Müslümanın perspektifinin geniş olması gerektiğini vurgulamaktadır. Günümüzde geldiğimiz seviye ile İbn Kuteybe’ye itiraz etme durumlarımız çok olsa da o gün ve şartlar içinde bu bilgileri aktarması son derece önemli ve yerindedir.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 267.

¹⁰¹ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 263-270.

¹⁰² İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 285

¹⁰³ Müslim, *Sahih*, “Selâm”, 42. (No. 2188); Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Halep: Matbaatü’l-Mustafa el-Halebi, 1975), “Tıbb”, 17. (No. 2059).

¹⁰⁴ Tahliline göre okuyarak insanları tedavi eden kimseler bu esnada esnerler, hasta da onların esnemesiyle esner. Üfürükçü esnedikçe hasta da esner. Bu sebeple üfürükçüler, hasta da bu esnemenin okuyup üflemenin tesiri ile olduğu ve ondan hastalığı çözdüğü zannını uyandırırılar. Bu konuda Araplar hızlı olan şeye “Esnemenin sirayetinden daha süratli.” demiştir. İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 473-478.

Cam şişede olan suyun sızıntı ya da akıntı yapmadığı halde havanın sıcaklığından dolayı zamanla azalmasının bizde meçhul bir durum olsa da Allah'ın katında malum olduğunu söyleyen İbn Kuteybe, bu durumu Allah Resûlünün Bedir günü ölümlerle konuşması konusunda aktarmıştır. Yine Hz. Peygamber “Ey çürümüş cesetlerin ve fani ruhların Rabbi olan Allah'ım.” diyerek ölümlerin işitemeyeceği gibi bir ifade kullansa da İbn Kuteybe bu ifadenin insanların bilgi ve müşahedelerine göre söylendiğini ifade etmiştir. Zira insanlar bir şey ortadan kalkınca, onu fani sayımlar da hakikatte o Allah'ın katında malumdur.¹⁰⁵

Tıp ilmine dair yeteneklerini rivayetlerde kullanan İbn Kuteybe, cüzzamlıdan uzak durmak gerektiğini belirten hadisleri ele alırken cüzzam hastalığından bahsetmektedir.¹⁰⁶ Dağlama hakkında ise bu tedavinin iki çeşit olduğunu ve birinci türünü her toplumun sağlam insanların hastalığa yakalanmamak için yaptığını söyler. İkinci tür dağlama ise yara iltihaplanıp kan kesilmediği zaman yaraya yapılan dağlamadır. Resûlullah'ın “Dağlama yapan tevekkül etmemiştir.”¹⁰⁷ sözü birinci tür olan dağlama şekli ile ilgilidir.¹⁰⁸

İbn Kuteybe tıp ile ilgili en geniş açıklamasını sinek rivayetinde vermiştir. Sineğin bir kanadında zehir diğer kanadında panzehir olduğunu diğer hayvanlardan örnekler vermek suretiyle açıklamaktadır; Yılan etinden bir ilaç yapıldığında yılan zehri, akrep sokması, kuduz, sara, felç gibi pek çok hastalığa şifa olduğu nakledilir. Akrebin soktuğu yere akrebin karnını yarıp bağlamanın fayda vereceği gibi başka hastalıklara da şifa olduğu nakledilir. Bundan sonra sinek ile yapılan ilaçlardan ve faydalarından bahsedilir. Bu durumlar sineğin içerisinde zehir ve panzehir olduğuna dair verilen delillerdir.¹⁰⁹ Burada görüldüğü üzere sinek rivayetini ya da dağlama ile ilgili gelen tedavi yöntemini kabul etmeyenlere bir doktor edasıyla cevap veren İbn Kuteybe, aynı zamanda Arapların tıp tecrübelerinden de bahsetmektedir.¹¹⁰

İbn Kuteybe, rivayetleri incelerken hayvanlar âleminin inceliklerinden de bahsetmiştir. Örneğin devenin kendisini yılan ısırduğunda tatlı su yengeci, kaplumbağanın yılan yediği zaman zehirlenmemek için kekiği, köpeklerin vücutlarında kurt olduğu zaman buğday başağını, gelinciğin ise yılanı öldürdüğünde sedef otunu yediğinden bahseder. Beşerî konularda bilgi verirken batınî alanı unutmayan İbn Kuteybe, sadece gözüyle gördüğüne inananların batıl yolda olduklarına karşı bu incelikleri bir delil olarak göstermektedir.¹¹¹

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 226-230.

¹⁰⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 167.

¹⁰⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 30/140, 157.

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 462.

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 334.

¹¹⁰ Arapların ölümü dahi erteleyeceğine inanılan yılan etinden yapılan *tiryak*'tan bahsedilir. Daha sonra Araplar faydalı olan her şeye de *tiryak* demeye başlamışlardır. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 185.

¹¹¹ İbn Kuteybe, *Hadîs Müdafaa'sı*, 356, 390.

Fen bilimleri ile beraber sosyal bilimlerde de etkin olduğunu gördüğümüz İbn Kuteybe, rivayetlerin incelenmesinde bu yöne dikkatleri çekmektedir. Sosyoloji ile beraber insan psikolojisini de incelemiş ve nakillerin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin bazı rivayetlerde uğursuzluğun olmayacağı belirtilirken başka rivayetlerde de evinden taşınıp malı ve çocukları azalan kimseye Hz. Peygamber'in o evde yaşamamasını söylediği nakledilmektedir. İbn Kuteybe, ikinci rivayette Hz. Peygamber'in yalnızca bu kimseye evini değiştirmesini söylediğini, uğursuzluğu ispat etmediğini söyleyerek iki rivayet arasında çelişki olmadığını söyler. Konunun açıklaması babında ise insanın yaratılışında böyle bir durumun olabileceğini; insanların kimi yerlerde sadece kötü bir durum yaşadıkları için orada içinin daralacağını söylemektedir. Yani aslında insanın huzursuzluğunun hiçbir sebebi yok değildir. Ancak uğursuzluk sebepsiz bir düşüncedir. Bununla beraber insanın fitratı da uğursuzluğu kabul etmeye uygun değildir. Zira insanların birbirlerine selam vermeleri, afiyet dilemeleri ya da insanın güzel bir bahçeye gidip huzur bulması hep içindeki ünsiyet sebebiyledir. Bir kimsenin başkasına “çok yaşa” demesinde olduğu gibi aslında bu sözü söyleyen kişi kaderin değişmeyeceğini bilir. Ancak müjdeli bir haber ya da güzel bir manzara gibi pek çok durumdan insanlar ferahlık duymaktadır. İbn Kuteybe burada ayrıca sırasıyla hadis, tıp, cahiliye, dil, şiir, Acem kültürü, hayvanlar âlemi gibi ilimlerden örnekler vermektedir ki bu da konumuz açısından güzel bir misal oluşturmaktadır.¹¹²

İbn Kuteybe'nin insan doğası üzere değerlendirdiği meselelerden birisi de müzik konusudur. Konuya Hz. Peygamber'in şakaları ve güzel ahlakından giriş yapan İbn Kuteybe insan doğasında oyun ve eğlencenin olduğundan bahseder. İnsanın yine doğası gereğince huylarına engel olsa bile zamanla eski haline döneceğinden bahseden İbn Kuteybe dindeki genişliğe dikkat çekmiştir. Bu anlamda Hz. Peygamber şaka yaparken yalan söylememeyi, müzik dinlerken haddi aşmamayı ümmetine göstererek örnek olmuştur.¹¹³

4. Kelâmî Konularda İbn Kuteybe'nin Değerlendirmeleri

İbn Kuteybe, düşünce olarak hadis ehlinin yoluna uymuştur. Bu sebeple kendisi bilgi konusunda nassları esas almış ve Kur'ân ve sünnetin önüne hiçbir şeyi geçirmemiştir. Gaybî meseleler gibi rivayetle gelen haberlerde akla öncelik tanımamıştır. Genellikle selefin çizgisini devam ettirerek pek çok sıfatı te'vil etmemiştir. Belli konularda te'vile gitse bile bu noktayı fazlaca aşmak istememiş ve sünnete ittibâyı esas almıştır.¹¹⁴

¹¹² Bir örnek olarak şu bilgiyi verebiliriz: İnsanların birbirlerine selam verip hayır duada bulunduğunu söylediği yerde Acemlerin de birbirlerine عَشْرُ أَلْفِ نَوْرُوزٍ “Bin Nevruz (boyunca) yaşayasın” dediklerini nakletmektedir. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 170-173.

¹¹³ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 416-422.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 301.

4.1. Kelâm-Dil Bilgisi İlişkisine Vurgu Yapması

Selef düşüncesinden halef düşüncesine geçiş döneminde yaşayan İbn Kuteybe bazı sıfatları te'vil etmiştir. Allah'ın iki elinin de sağ olduğunu bildiren rivayeti değerlendiren İbn Kuteybe burada Allah'ın elinin sağ olmasının tamlık ve mükemmellik anlamında olacağını aktarır. İşin içerisine te'vil girince edebî gücünü ortaya koyan İbn Kuteybe, konu ile ilgili târihî bilgilerle birlikte Arap dilinden de yararlanarak “yumn” kelimesinin kökünü ve Arapların bu kelimeyi kullanma şekillerini aktarmıştır.¹¹⁵ Mü'minin kalbinin Allah'ın iki parmağı arasında olacağına dair rivayet hakkında ise İbn Kuteybe, bu sıfatı te'vil yoluna gitmese de parmaklara nimet manası verenleri eleştirmemiştir. Zira “sağ el” hakkında tam ve kemal anlamı veren Araplar “parmak” hakkında da “Falancanın kendi malı üzerinde ne güzel parmağı var.” demektedir ve burada nimet kastedilmektedir.¹¹⁶ Ancak İbn Kuteybe, Arap diline uygun olsa da bu te'vilin burada geçerli olmayacağını düşünmektedir. Zira diğer naslarla beraber düşünülünce “parmak” ile nimetin kastedilmesinin yanlışlığı ortadadır. Bu konuda Hz. Peygamber'in “Kalbimi dinin üzere sabit kıl” diyerek dua etmesini örnek veren İbn Kuteybe'ye göre burada nimet kastedilse Hz. Peygamber'in dua etmesinin bir anlamı olmazdı. Ayrıca ayet ve hadislerde yeryüzünü Allah'ın parmağı ya da avucunda taşıdığı belirtilir ki bu da nimet anlamında değildir.¹¹⁷ İbn Kuteybe'ye göre Allah'ın parmaklarının varlığına olduğu gibi inanılmalı ve bu sıfat mahlûkata benzetilmemelidir. Sonuç olarak dilde yeri olan te'vil ile ayet-hadis ve âsârı bir arada ele alıp bunları târih ve şiir gibi edebî sanatlarla da desteklemesi bakımından İbn Kuteybe'nin savunması son derece yerindedir.

İbn Kuteybe'nin te'vile başvurmasa da eleştirmedeği başka bir konu Allah'ın adımı ile ilgilidir. Rivayette, Allah son adımını Vecc denilen yere atmıştır, şeklinde bir ifade nakledilmektedir.¹¹⁸ Hadisçilerden Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve bazı kelâmcıların görüşüne göre Allah, müşrikleri Taif'te son kez hezimete uğratmıştır ki Resûlullah'ın da hayatında son askeri seferi buraya olmuştur. Aynı zamanda bu düşünceyi destekleyecek şekilde Hz. Peygamber'in duasını,¹¹⁹ Arap dilinde¹²⁰ ve şiirde¹²¹ kullanımlarını gösteren İbn Kuteybe bu yorumların akla ve kalbe yakın olduğunu söylemektedir. Buna rağmen nassın zâhirini bu sanatlardan daha güçlü gören İbn Kuteybe öncelikle İncil'den delil getirmiş, sonrasında ise Kâ'b el-Ahbâr'ın (ö. 32/652-53) sözünü aktarmıştır. Bu rivayetlerde direkt olarak Vecc'in bir mekân olarak Allah ile bağlantısı kurulmuştur.¹²² Muhtemelen İbn Kuteybe bu ve benzeri yorumları sebebiyle teşbih düşüncesine kaymakla suçlanmıştır. Ancak

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 304.

¹¹⁶ İbn Kuteybe, parmak ile nimetin kastedildiğine dair bir şiirden örnek getirmektedir. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 302.

¹¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 303.

¹¹⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 45/293. (No. 27314).

¹¹⁹ اللهم اشدد وطأتك على مضر “Allah'ım Mudar üzerine baskını arttır.”

¹²⁰ اشددت وطأة السلطان على رعيتيه “Sultanın halkı üzerindeki adımı (baskısı) ağırlaştı.”

¹²¹ ووطننا وطأ على حنق... وطء المقيد ثابت الحرم

¹²² İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 308-311.

kendisinin naklettiği İncil ile Kâ'b el-Ahbâr'ın rivayetinde geçen ifadelerin mecaza hamledilmesinin zor olduğunu düşünmüş olmalı ki burada Vecc'in mecaz olmadığını savunmuştur. Sonuç olarak İbn Kuteybe, kelâm ilminde dil ile rivayet arasında bulunan ince çizgiye hassasiyet göstermiş ve pek çok âlimden farklı düşüncelere sahip olabilmıştır.

İbn Kuteybe, i'tizâl düşüncesine karşı eser yazmış olsa da "Ehl-i Nazar" olarak tanımladığı kelâmcıların görüşlerini tasdik etmekten çekinmemiştir.¹²³ Bu sebeple te'vilin gerekli olduğunu görmüş ve uygun te'villeri ortaya koymuştur. Ancak yine de kendisi te'vil yerine rivayetlere bağlı kalmayı tercih etmiştir. Arap diline uygun olarak te'vil ettiği Allah'ın hayret ve şaşkınlık gösterdiği rivayetlerini "Allah'ın katında değil insanların hayret ettikleri şeyler." olarak yorumlamıştır. Kanaatimizce dilde mecaza hamledilecek karşılığı olmadığını düşündüğü rivayetlerde İbn Kuteybe te'vili caiz görmemiştir. Ayrıca nassın açık olarak geldiği yerlere dikkat çeken İbn Kuteybe rivayet bile olsa te'vilden uzak durmuştur. Örneğin "Rabbimi en güzel sûrette gördüm." ifadesini uykuya ya da Hz. Peygamberin Rabbi değil Cibrili gördüğünü söyleyerek te'vile başvurularını hatalı bulur. İbn Kuteybe, isra olayında Allah'ın Hz. Peygamberi bir yerden bir yere götürdüğünü¹²⁴ asıl olarak alıp bu görüşmenin varlığının kabul edilmesi gerekli olduğunu bildirmiştir. Bu rivayete, te'vil ve teşbihe başvurmadan inanmayı gerekli gören İbn Kuteybe Allah'ın her an kulu ile beraber olmasını¹²⁵ Allah'ın bilgisine hamletmektedir. Zira dilde bunun karşılığı vardır.¹²⁶

İbn Kuteybe'nin bazı kelâmî konulara cevap vermek zorunda kaldığı da olmuştur. Örneğin Rahman'ın nefesi rivayeti zâhir anlamıyla bırakıldığında Kur'ân'a mahlûk diyenlere hak verilmiş olunmaktadır. Bu sebeple İbn Kuteybe burada Rahman'ın nefesinin O'nun verdiği ferahlık ve rahatlık anlamlarında olduğunu söylemiş ve lügatteki karşılığını da göstermiştir.¹²⁷

Dil kuralları ya da gündelik konuşma ile kelâmî konulara delil getirilirken de özgün örnekler verilmektedir. İman-amel konusunda herhangi bir günahtan dolayı kişinin küfre düşeceğini söyleyen ve rivayetlerde geçen "İmanı yoktur." ifadelerini de delil getirenler vardır. İbn Kuteybe günah ile iman dairesi dışına çıkmayacağını söylerken zina ya da hırsızlık gibi günahları işleyenler hakkında söylenen "İmanı yoktur." ifadelerinin "Kâmil imanı yoktur." şeklinde anlaşılması gerektiğini söyler.¹²⁸

¹²³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 309.

¹²⁴ "Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla iştir, hakkıyla görendir." el-İsrâ 17/1.

¹²⁵ Mücâdele 58/7.

¹²⁶ Örneğin uzak bir memlekete bir iş için gönderilen kimseye "Bana muhalefet etmekten sakın Zira ben seninle beraberim." dersin. Yani "Senin tuzağın bana gizli kalmaz." demektir. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 393-394.

¹²⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 307.

¹²⁸ Akli zayıf olan kimseye "Falanın akli yoktur." denildiği de örnek verilir. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 253.

4.2. Farklı Delilleri Kullanması

Hadis ehli içerisinde kelâmî meselelere mantık kuralları içerisinde cevap verenler olmuştur. Ancak hakkında konuşulması pek tasvip edilmeyen bu alanda, farklı deliller sunmak hadisçilerin özelliği değildir. İbn Kuteybe selefin yoluna yeni bir çığır açarak bu noktada özgün bir yapıya sahip olmuştur. Örneğin kelâmcıların tutarsızlıkları hakkında; Şayet kelâmcılar dedikleri gibi kıyas ve mantıklı düşünme ile hareket etmiş olsalardı pozitif ilimlerde olduğu gibi ittifak ederlerdi. Zira matematik, ölçüm ve hendese gibi ilimlerin esasları tek bir noktada durmaktadır. Ancak kelâmcılar bir konuda dahi pek çok ihtilafa düşmüşlerdir, demektedir.¹²⁹

Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ispatlarken özgün örnekler veren İbn Kuteybe insanın kendi konuşmasını delil olarak sunar. Ses ve harflerden oluşan konuşmanın Allah tarafından yaratıldığını söyledikten sonra insanın bu fiilleri eda etmesiyle sevap kazandığını söyler. Bu duruma da örnek veren İbn Kuteybe, emanet eşyayı sahibine iade eden kişinin eli ya da mal ile değil emaneti iade etmesiyle sevaba nail olacağını söyler. Kur'ân okuyan kimsenin, okuduğunun Allah'a ait olması konusunda ise şu örnek verilir; Hutbe ya da kaside yazan birisinin eserini nakleden kimse ancak nakilcidir. Bu eser sadece müellife aittir. Nakleden ise ancak sözleri tekrar etmektedir.¹³⁰

Hız. Mûsâ'nın (a.s.) ölüm meleğine vurup gözünü çıkartması rivayetini inceleyen İbn Kuteybe, bu rivayetin hadis ehlinde bir karşılığı olduğu gibi kadîm eserlerde de benzerlerinin bulunduğunu söylemiştir.¹³¹ Meleklerin rûhânî varlıklar olduklarını söyleyen İbn Kuteybe aynı zamanda cin ve şeytanların da ruhlarından bahseder. Bu kategoride bir de "ğîlân" denilen cinnî varlıklardan da bahsetmektedir.¹³² Yine başka bir yerde İbn Kuteybe bu "ğul" denilen varlığın sihirbaz bir cin olduğunu nakleder.¹³³ Sihrin varlığı konusunda neredeyse tamamen rivayetlere dayanan İbn Kuteybe suda batmayan kadın ya da düğümlere üfleyerek havaya uçan kişi gibi yaşanmış örnekler vererek sihrin varlığını ispatlamaya çalışır.¹³⁴

İbn Kuteybe yeri geldiğinde meseleyi anlatmak için hikâyelere de başvurmuştur. Böylece meselelerin akılda daha iyi kalmasını amaçlamıştır. Zamana sövmemekle ilgili nakledilen rivayeti ele alan İbn Kuteybe zamanın sahibinin Allah olduğunu ifade ederken şu misali vermiştir;

"Sanki Zeyd adında biri, Feth adındaki kölesine, bir adamı öldürmesini emreder ve adamı öldürür. İnsanlar da Feth'e söverler ve ona lânet ederler. Birisi onlara: 'Feth'e sövmeyiniz, Çünkü Zeyd Feth'in tâ

¹²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 62.

¹³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 376-378.

¹³¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 400.

¹³² İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 401. Muhtemelen bu bilgilere de İbn Kuteybe, hocası el-Câhiz kanalıyla ulaşmıştır. Câhiz, *el-Hayevân*, 6/430.

¹³³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 268.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 268-269.

kendisidir.' der. Bu sözüyle kâtilin Zeyd olduğunu kasededer. Çünkü adamın öldürülmesini emreden odur. O adam sanki; Çünkü kâtil Zeyd'dir, Feth değildir, demiş olur."¹³⁵

İbn Kuteybe fitrat delili ile konuşurken bir taraftan da bilimsel örnekler vermektedir. Her şeyin akılla anlaşılmayacağını söylerken maddi âlemin manevi âleme kıyas edileceğini söyler. Bu manada nakle sarılması gereken insan aklını dünyadaki mucizelere çevirmelidir. Örneğin dünyadaki nizam üzere suların denizlere döküldüğünü söyleyen İbn Kuteybe aksi durumda hayatın sona ereceğini söyler. Ayrıca koskoca dağların, denizlerin insanın küçücük gözüne girebildiğini ve bu kudrete sahip olan Allah'ın her şeye güç yetireceğini söyler.¹³⁶

İbn Kuteybe her ne kadar bid'at düşüncelerine karşı sert tutumda olsa da tekfir konusunda son sözün Allah'a ait olacağını söylemektedir. Örneğin bir adam çocuklarına, ölünce cesedini yakmalarını ve külünü denize savurmalarını vasiyet etmiştir. Böylece Allah'a kendini unutturacağını söyleyen adamın dediği yapılmış, Allah da onun cesedini bir araya getirip ona neden bu işi yaptığını sormuştur. Adam, Allah korkusu için böyle bir şey yaptığını söyleyince Allah bu kulunu affetmiştir. Ancak bu adamın Allah'ın sıfatlarından birisini bilmediği için kâfir olduğunu söyleyenler bu rivayete itiraz etmiştir. İbn Kuteybe Allah'ın sıfatları konusunda bazı Müslümanların hataya düşebileceğini ve niyetlerinin yalnızca Allah tarafından bilineceği için onlar hakkında cehennemlik denilemeyeceğini ifade etmektedir.¹³⁷

Rivayetleri İslâmın genel hükümleriyle değerlendiren İbn Kuteybe mü'minin niyetinin amelinden daha hayırlı olduğunu bildiren rivayet üzerinden cennet ve cehennemin ebedîliğini savunmaktadır. Zira insan ameli gereğince belli senelerce amel etmiştir ve karşılık olarak ya aynısı ya da birkaç misli ona verilecektir. Ancak Allah o kimseyi ebediyen yaşatsa yine aynı işleri yapmaya niyet ettiği için ebedi cennet ya da cehenneme sokmuştur.¹³⁸

5. İbn Kuteybe'nin Fıkâhî Rivayetleri Ele Alışı

Fıkıh tarihinde ihtilafli meselelerin ele alınarak eser oluşturulması İbn Kuteybe'nin öncesinde var olmakla beraber¹³⁹ Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs'in hadis ihtilaflarını ele alış şekli bir hukukçu tarzında değildir.¹⁴⁰ Bununla beraber kendisi her konuda cumhur ile aynı görüşü savunmamıştır. Örneğin fakihlerin çoğunluğu fercine dokunanın abdest alması gerekli olduğunu söylerken İbn Kuteybe burada abdest ile kastedilenin elleri yıkamak olduğunu söylemektedir.¹⁴¹ İmam Şafii gibi fakihler daha teknik

¹³⁵ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, 346-347.

¹³⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 198.

¹³⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 186.

¹³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 225.

¹³⁹ Bayram Kanarya, "İmâm Şafii'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi", *Şarkiyat/8* (Kasım 2012): 103.

¹⁴⁰ Le Comte, "Şafii'nin İhtilafu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifu'l-Hadis'ine", 16; İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, (İstanbul: İFAV, 2010), 43.

¹⁴¹ İbn Kuteybe aynı şekilde ateşte pişen şeyleri yemekten dolayı da abdest gerekmeyeceğini söylemiştir. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 202-203.

biçimde kesin delillere başvururken İbn Kuteybe daha edebi bir üslup kullanır. Bu sebeple İbn Kuteybe delilleri ele alırken genellikle fakihlerin gerisinde kalmıştır. Bu sebeple biz burada belli bir kritere bağlı kalmadan farklı konularda ele alacağımız meseleleri İbn Kuteybe ile diğer fakihler arasında inceleyeceğiz. Zira benzer konular İbn Kuteybe'den önce özellikle İmam Şâfiî tarafından incelenmiştir.

5.1. Keler Eti

Konu hakkında ilim ehli ihtilaf etmiştir ki kimisi keler etini yemeyi mübah görürken kimileri ise kerih görmüştür.¹⁴²

İbn Kuteybe, Resûlullah'ın keler eti hakkında "Ne yerim ne yasaklarım. Ne helal ne haram kılarım" dediğini nakleder.¹⁴³ Resûlullah'ın bu konuda helal ya da haram kılmamasının mümkün olmayacağını söyleyen İbn Kuteybe râvi hatasına dikkat çekmektedir. Zira naklettiği başka bir rivayette Resûlullah'ın ashâbı keler eti yerken hanımları tarafından uyarılması sonucu Resûlullah etten yememiş ancak yanındakilere; "Yiyiniz. O helaldir. Fakat bizim alışageldiğimiz bir yemek değildir." buyurmuştur.¹⁴⁴

Bu iki rivayetin İbn Ömer aracılığıyla gelmesi sebebiyle İbn Kuteybe, ilk rivayetin son kısmının râvinin Resûlullah'ın keleri yememesi ve yasaklamaması sebebiyle helal veya haram kılmadığını zannederek eklemiş olabileceğini ifade eder. Çünkü Resûlullah'ın keleri yememesi sadece ondan hoşlanmaması sebebiyledir.¹⁴⁵ Aynı şekilde kurbanlık hayvanlarda da yalnızca akan kan haram kılınmış olduğu halde Resûlullah'ın idrar kesesi, bağırsak, husye gibi yerleri yemediği bilinmektedir. İbn Kuteybe burada keler etinin insanların fitratına uygun olmasına bakarak ayet ve hadislerde belirtilmemiş olmasına rağmen nefse hoş gelmemesi ve pis olduğu kabul edilmesi sebebiyle maymun, fare, yılan gibi hayvanların etinin haram olduğunu ifade eder.¹⁴⁶ Keler eti hakkında ise her ne kadar Resûlullah yememiş olsa da Hz. Ömer ve Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) gibi ashâbın bu etten yediğini hatta seleften birisinin içinde yumurtası bile olsa keler etini etli tavuğa tercih edeceğini nakletmiştir. İbn Kuteybe'ye göre şayet Resûlullah bu konuyu şüpheli ameller mertebesinde görseydi dahi ashâp bu etten asla yemezdi. Zira helal olduğu halde Resûlullah ashâbını yolda yiyecek yemek, mazereti olmadan koşmak, kadının süsleriyle süslenmek gibi kişiliğe zarar verecek şeylerden uzak tutmuştur.¹⁴⁷ Daha önce yiyecek-içecek gibi konularda sünnetin olmayacağını¹⁴⁸ söyleyen İbn Kuteybe'ye göre keler eti meselesi fitrî değildir. Bu konuda el-Câhiz, Hz. Peygamber'in sofrasına getirilen keler eti hakkında

¹⁴² Tirmizî, *Sünen*, "Et'ime", 3.

¹⁴³ Müslim, *Sahih*, "Sayd", 40. (No. 1943).

¹⁴⁴ Müslim, *Sahih*, "Sayd", 44. (No. 1946); İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 390, 391.

¹⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 391.

¹⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 392.

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 392.

¹⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 98.

“Bu kavminin yiyeceği değildir.” dediğini nakletmektedir.¹⁴⁹ el-Câhiz, Hz. Peygamberin kendi kabilesine uygun olarak yaşadığını ve dünyevî belli tercihlerinin olduğuna işaret etmektedir.

İmam Şafii keler eti ile ilgili ilk olarak iki rivayet nakletmektedir. İlk verdiği rivayette sadece “Ne yerim ne yasaklarım.” ifadesi bulunmakta olup İbn Kuteybe’nin idrac olarak nitelendirdiği “Ne helal ne haram kılarım” cümlesi yoktur. Diğer rivayet ise İbn Kuteybe’nin de naklettiği Ashabın keler eti yerken Resûlullah’a bu etin keler eti olduğunun haber verilmesidir. İmam Şafii Resûlullah’ın helal olmasına rağmen kokusu sebebiyle bazı besinleri yemediğini örnek göstererek Resûlullah’ın keleri yememesinin etin haramlığını gerektirmeyeceğini ve iki rivayetin birbirine muvafık olduğunu söylemektedir.¹⁵⁰

Konu hakkında benzer rivayetleri nakleden İmam Muhammed, keler eti hakkında ihtilafın olduğunu belirttikten sonra kendi görüşlerine göre bu etin yenmeyeceğini söylemiştir.¹⁵¹ Zira Ebû Hanife’den naklettiği rivayette Resûlullah, Hz. Âişe’ye hediye edilen kelerden yemesini yasaklamıştır. Hz. Âişe bu keleri dilenen bir kimseye yemesi için verince Resûlullah bu duruma karşı çıkmış ve “Yemediğiniz şeyi başkasına mı yediriyorsunuz.” demiştir.¹⁵² İmam Muhammed aynı zamanda Hz. Ali’nin de bu eti yemekten yasakladığını belirterek Ebû Hanife ve kendilerinin görüşü olarak keler etini yememenin daha uygun olduğunu söylemiştir.¹⁵³ Hanefî İmamlardan Cessâs (ö. 370/981) ise rivayet olarak kendilerine delil olarak başka bir habere değinmiştir. Savaşta aç kalan Müslüman ordusunun bulunduğu yerde çok fazla keler olunca bu hayvanları avlayıp pişiren Ashaba karşı çıkan Resûlullah “Muhakkak ki İsrailoğulları sürüngenlere döndürülmüştür. Ben de bu hayvanların onlar olmasından endişe ediyorum.” demiş ve kelerle dolu tencerelerin dökülmesini emretmiştir.¹⁵⁴ Cessâs cumhur ulemaya delil olacak rivayetlerden de bahsetmiş ve bir konuda asıl olan mübahlık olsa da yasağın sonradan oluşacak bir durum arz ettiğini ve bir konuda yasak ve ruhsat ile gelen rivayetlerde evlâ olanın da yasaklamanın olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Resûlullah’ın tiksinti duyduğu şeyin habîs hükmünde olacağı da söylenmiştir.¹⁵⁵

Konu hakkında gelen rivayetleri en geniş şekilde ele alan İmam Tahâvî (ö.321/933) de tercihini hadis ehline yakın şekilde rivayetlerin çoğunluğuna bağlı kalarak yapmıştır.¹⁵⁶ Keler etini kerih

¹⁴⁹ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (ö. 255/869), *Resâilu'l-Câhiz*, thk. Abdusselam Muhammed Hârun, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1384/1964), 4/117.

¹⁵⁰ İmam Şafii, *İhtilafü'l-Hadîs*, (Beyrut: Darü'l Mârifet, 1990), 8/620.

¹⁵¹ Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *Muvattau Mâlik bi rivayeti Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, thk. Abdulvehhâb Abdullatîf, (Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), “Dahâya”, 17 (No. 646).

¹⁵² Mâlik b. Enes, *Muvatta*, “Dahâya”, 18 (No. 647).

¹⁵³ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, “Dahâya”, 19 (No. 648).

¹⁵⁴ Krş. Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/888), *es-Sünen*, nşr. Mervân Da'bul. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1436/2010), “Et'ime”, 27.

¹⁵⁵ Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-Kamhavî, (Beyrut: Dârü İhyai't-Türas, 1985), 4/189.

¹⁵⁶ Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câd, (Medine: Alemü'l-Kütüb, 1416/1994), 4/200-205.

görenlerin delil olarak ele aldığı rivayetler içerisinde sayılan ve bazı İsrailoğullarının sürüngenlere dönüştürüldüğüne karşı çıkan İbn Kuteybe bu haberin Cahiliye dönemi hurafesine dayandığını söyler. Bu hurafeye göre asi bir Yahûdî kelere döndürülmüştür. Öyle ki halk arasında bazı kimselere “Kelerden daha asi” denilmiştir. Ancak İbn Kuteybe, bu deyimın asıl sebebini asi Yahudi meselesinden değil kelerin acıkınca yumurtadan çıkan yavrusunu yemesi olarak aktarır. Hatta bu konuda şiiirden örnek verir.¹⁵⁷

Sonuçta fukahanın delillerini genel olarak rivayetler üzere ele aldığını gördüğümüz bu örnekte İbn Kuteybe hem ayet hem de aklî delillendirme ile konuyu daha geniş özetlemiştir.

5.2. Cuma Günü Yıkanmak

Cuma günü gusletmenin her akıl-baliğ kimseye vacip olduğunu bildiren rivayetle birlikte “Kim Cuma günü abdest alırsa iyidir. Ama guslerse daha iyidir” rivayetini nakleden İbn Kuteybe ilk rivayette gelen ifadenin vücûbiyet içermediğini söyler. Çünkü Resûlullah’ın bu manada koku sürünmek, Cuma günü iş elbisesinden başka elbise edinmek gibi emirleri de vardır ki bunlar farz cihetinden değil fazilet babındadır. Ayrıca soğuk havalarda ya da yolculuk esnasında olup meşguliyet içerisinde gusletmenin zorluğu ortadadır.¹⁵⁸

İmam Şafii ise öncelikle abdest ile ilgili ayetleri eserine alıp incelemekte ve gusül abdestinin sadece cünüplükten dolayı gerekli olduğunu ifade etmektedir. Cünüplüğün dışında guslü gerektiren bir şey bilinmemektedir. Fakat bazı rivayetlerden dolayı bir takım insanların farklı düşündüğünü ve bu durumun Arap dilinin genişliğinden kaynaklandığını ifade eder. İmam Şafii Cuma guslünün zahiren gerekli olduğunu gösteren şu iki rivayeti nakletmektedir;

“Cuma günü namaza gelen yıkansın”

“Cuma günü yıkanmak her akıl-baliğ kimseye vaciptir”¹⁵⁹

Burada İmam Şafii öncelikle Kur’ân’da abdestsizlikten dolayı namaz abdestini umumi olarak cünüplükten dolayı guslü ise hususi olarak zikredilmesine bakarak Cuma günü yıkanmanın fazilet olmasının Kur’ân’ın manasına daha uygun olacağını söyler. Daha sonra İmam Şafii Hz. Ömer ve Hz. Osman’dan Cuma günü gusletmeden namaz kılındığına dair rivayetler nakleder. Son rivayette ise Hz. Aişe’nin açıklamasına göre insanların bedenlen çalıştığı ve bu halleriyle mescide gelmesi sonucu yıkanmalarının istendiği nakledilir ki bu durum da Cuma günü yıkanmanın fazilet anlamında olduğunu gösterir.¹⁶⁰

Ümmet içerisinde genel olarak kabul edilen bu anlayış hakkında gelen rivayetler açıktır ve tartışmanın büyümesine engel olmaktadır. İbn Kuteybe, İmam Şafii’nin sistemli bir şekilde getirdiği

¹⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 409.

¹⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 288.

¹⁵⁹ İmam Şafii, *İhtilafü’l-Hadîs*, 8/626; İbn Hanbel, *Müsned*, 17/73, (No. 11028); Müslim, *Sahih*, “Cumâ”, 5. (No. 846).

¹⁶⁰ İmam Şafii, *İhtilafü’l-Hadîs*, 8/627.

kadar delili incelemese de durumu maslahata ve sünnetin genel prensiplerine arz etmek suretiyle güzel bir biçimde ortaya koyduğu kanaatindeyiz.

5.3. Suyun Pislik Tutması

İbn Kuteybe konu hakkında Resûlullah'tan nakledilen “Suyu hiçbir şey pisletmez.” rivayeti ile “Su iki kulle olunca pislik tutmaz.” rivayetini aktarır. İbn Kuteybe burada edebî bilgisine dayanarak Resûlullah'ın iki sözü arasında bir ihtilaf olmadığını söyler. Öyle ki ilk hadis genel anlam taşımakta ve kuyu, nehir gibi suyun çok olduğu yerler kastedilmektedir. Nitekim “Seli hiçbir şey durduramaz.” derken bazen duvar sele engel olabilse de burada genelleme yapılmıştır. Veyahut “Ateşe hiçbir şey güç yetiremez.” denildiğinde burada kıvılcım gibi bir nefeste söndürülecek ateş değil kuvvetli olan ateş kastedilmiştir. Resûlullah da ilk rivayette büyük olan su birikintilerini kastetmiş diğer rivayette ise bunun alt sınırını açıklamıştır.¹⁶¹

İmam Şafii ise öncelikle bab başlığında suyun temiz ve temizleyici olduğunu bildiren ayetleri aktarır. Daha sonra içerisine leş ve kanlı bezlerin atıldığı Budaa kuyusu hakkında Resûlullah'ın suyun asla pis olmayacağını bildirdiği rivayet nakledilir. Buna muhalif görünen kulle hadisi ile birlikte durgun suya bevletmenin yasaklandığı ve köpeğin yaladığı kabın yıkanması gerektiğini bildiren rivayet nakledilir. İmam Şafii bu rivayetlerin hepsinin kabul edileceğini ve birbirlerine muhalif olmadığını nakleder. Budaa kuyusunun hacminin büyük olması sebebiyle içerisine atılan necis maddelerin suyun tadı ve rengini değiştirmemesi sebebiyle temizlik hükmünün kalkmadığını zikreder. Köpeğin yaladığı kabın pislenmesi ise kapların küçük olması sebebiyledir. İmam Şafii rivayetlerin ardından kulle hakkında tartışmalar gibi uzun açıklamalarda bulunmuştur.¹⁶²

İbn Kuteybe'nin burada edebî sanatla anlattığı iki cümle belki de İmam Şafii'nin uzun tartışmalarına gerek duyurmayacak kadar yerindedir.¹⁶³ Fakat İmam Şafii bir fakih olarak delillerin hepsini ele almaya çalışmış ve yine sistemli bir tavır sergilemiştir. Fakat bu konuda biraz fazla açıklama yapmış ve konu dışına da çıktığı olmuştur. Sonuçta hem edebî hem müdellel iki türde yazılan eserler ümmet için faydalı olmuştur.

Sonuç

Geleneksel düşüncede karşılaşılan sorunlara öncelikle ayet ve hadislerle cevap verilmiştir. Zamanla farklı coğrafyalara ulaşan İslam bilginleri pozitif ilimleri dini tanımlama ve yorumlama konusunda kullanmıştır. Özellikle tercüme faaliyetleri ve farklı kültürlerin İslam'a girmesiyle Arapların alışık olmadığı farklı sanat ve edebiyatla tanışan Müslümanlar bu ilimlerle nassları birlikte ele almaya başlamışlardır. Bu konuda dikkatleri i'tizâl düşüncesine mensup kimseler çekse de İbn Kuteybe gibi hadis ehli de onlardan geri kalmamıştır. Hasnını ikna yoluna gitmek için nassın dışında başka delillere başvurarak örnekler vermiştir. Bu örnekler de genellikle gündelik hayatta herkesin

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 470.

¹⁶² İmam Şafii, *İhtilafü'l-Hadis*, 8/611-615.

¹⁶³ Le Comte, “Şafii'nin İhtilafu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifu'l-Hadis'ine”, 17.

karşılaştığı meseleler ya da konuştuğu cümleler olmaktadır. Bu anlamda İbn Kuteybe, nasslarla birlikte elde ettiği ilimleri delil olarak kullanmıştır. Kendisini hadis ya da tefsir gibi bir alanla sınırlama ihtiyacı duymayan İbn Kuteybe meseleleri aklî çıkarımlarla çözmeye çalışmıştır. Klasik ulemaya göre farklı bir yol izleyen İbn Kuteybe bu yetisi sayesinde her konuya akıl çerçevesinde delil getirmemiştir. Özellikle bazı kelâmî konularda te'vile yolu kapatırken başka kelâmî konularda te'vil yapmıştır. Bu konuda aklın te'vile imkânı olsa bile nassın kuvvetine göre te'vilin kapısını kapatmıştır. Nassın el verdiği ölçüde akla tam yetki vermeden dil ve edebiyat bilgisini de bu anlamda kullanmıştır. Bu anlamıyla İbn Kuteybe, şer'î bir eser de olsa edebiyat gibi farklı sanatlarından yararlanmanın önemini göstermiştir. Edebî açıdan okuyucuyu yormayan yapısıyla beraber delil getirme açısından farklı ilimlerin önemini ortaya koyan İbn Kuteybe'nin multidisipliner ilim anlayışı maalesef ilim dünyasında hak ettiği kadar ilerleme sağlamamıştır. Bundan dolayı tarih boyunca ilim ehline yapılan eleştirilerin zaman, mekân, coğrafya ya da sosyoloji gibi pek çok etkenle beraber değerlendirilmesi gerekir. Zira Müslüman âlimler çoğunlukla farklı kaynaklardan istifade etmiştir. Nakli önceleseler de diğer ilimleri asıllara hizmet eden tamamlayıcı faktör olarak görmüşlerdir.

Kaynaklar / References / المصادر

- Akyürek, Remzi - Uylaş, Sait. "İbn Kuteybe ve Garîbu'l-Hadîs Alanındaki Çalışmaları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/4 (Aralık 2021), 1641-1658.
- Arslan Kıyasettin. *İbn Kuteybe'nin Edebü'l-Kâtib Adlı Eserinin Filolojik İncelemesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlu'd-Dîn*. İstanbul: Dâru'l-Funûn İlahiyat Medresesi neşri, 1346/1928.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyanü'l-firkati'n-naciyye*. Beyrut: Dârü'l-Afaki'l-Cedide, 1977.
- Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Halku ef'âli'l-ibâd*. Riyad: Dârü'l-Mearifi's-Suudiyye, ts.
- Bulut, Zübeyir. *Hanbeli Akaid Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Bulut, Zübeyir. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Ocak 2017): 75-110.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Resâilu'l-Câhiz*. thk. Abdusselam Muhammed Hârun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1384/1964.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Hayevân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Kamhavi. Beyrut: Dârü İhyai't-Turas, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV, 4. Basım, 2010.
- Durmuş, İsmail. "Uyûnü'l-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demirbilek, Mine. *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Dülber, Hatice. *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. nşr. Mervân Da'bul. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1436/2010.
- Erbil, Kadir. "İbn Kuteybe ve el-İmâme ve's Siyâse". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 3/1 (Temmuz 2020), 141-158. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3964004>
- Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail. *Makalatu'l-islâmiyyin ve ihtilafu'l-musallin*. thk. Helmut Ritter. Almanya: y.y, 1980.
- Hansu, Hüseyin. "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/3 (Aralık 2003), 55-71. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343399>
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi*. thk. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri. Suud: Dârü ibnü'l-Cevzi, 1994.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*, 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1997.

- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 21 Cilt. thk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî, y.y., Dârü Hicr, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. b.y.: Mektebetü'l-İslami, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Hadis Müdafaası*. çev. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Kayıhan Yayınları, 1989.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Darü'l-Mârifet, 1997.
- Kanarya, Bayram. "İbn Kuteybe'nin İhtilâflı Hadislere Yaklaşımı -Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs Eseri Örneğinde-". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/ İdekte (Temmuz 2021), 33-43.
- Kanarya, Bayram. "İmâm Şafî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi". *Şarkiyat*/8 (Kasım 2012): 101-128.
- Kılıç, Mustafa. "İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi (Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân Örneği)". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2020), 7-50.
- Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri. *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'î'nin Rolü: Seçki*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri. *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*. Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Le Comte, Gerard. "Şafî'nin İhtilâfu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifi'l-Hadis'ine". çev. İbrahim Kâfi Dönmez. *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 5/1 (Temmuz 1991), 3-37.
- Makdisî, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klâsik Yayınları, 2009.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muvattau Mâlik bi rivayeti Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*. thk. Abudlvehhâb Abdullatîf. Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân. Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Hâtim Sâlih. Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2010.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyri en-Neysaburi. *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai't-Türas, ts.
- Neşşar, Ali Sami. *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Öznurhan, Halim. "İbn Kuteybe'ye Göre Şiirde Yetenek Sorunu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (Ağustos 2005), 179-186.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Mısır: Mektebetü'l-Halebi, 1940.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *İhtilafü'l Hadîs*. Beyrut: Darü'l Mârif, 1990.
- Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câd. 5 Cilt, Medine: Alemü'l-Kütüb, 1416/1994.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Halep: Matbaatü'l-Mustafa el-Halebi, 2. Basım, 1975.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hadis İlmindeki Yeri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "el-İhtilâf fi'l-lafz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/568-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i İsbât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/515. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim b. Kuteybe el-Kâfi (ö. 276/889)" *Şarkiyât Mecmuası* 0/8 (Aralık 2011), 181-196.
- Yıldırım, Ferda. "İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'ında Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2021), 201-223.
- Yörükân, Yusuf Ziya. "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler ve İmâm-ı Âzam Ebu Hanife". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (Ankara 1952), 3-19.